

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Наукова бібліотека

ДРАГОМАНОВ-ФІЛОСОФ

Бібліографічний покажчик

Київ

Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова

2018

УДК 81:94(477)(092):012Драгоманов
Д 72

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № від 2018 р.)*

Відповідальна за випуск – **Л. В. Савенкова**, к. пед. наук, засл. працівник
культури України, директор НБ.

Наукова редакція – **Ю. І. Левченко**, доктор філософії.

Упорядник бібліографічного покажчика – **Н. І. Тарасова**.

Д 72 ДРАГОМАНОВ-ФІЛОСОФ : бібліографічний покажчик / М-во
освіти і науки України ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ;
Наукова бібліотека ; відповід. за Вип. Л. В. Савенкова ; упоряд.
Н. І. Тарасова, наук. ред. Ю. І. Левченко. – Київ : Вид-во НПУ
імені М. П. Драгоманова, 2018. – 139 с., портрет.

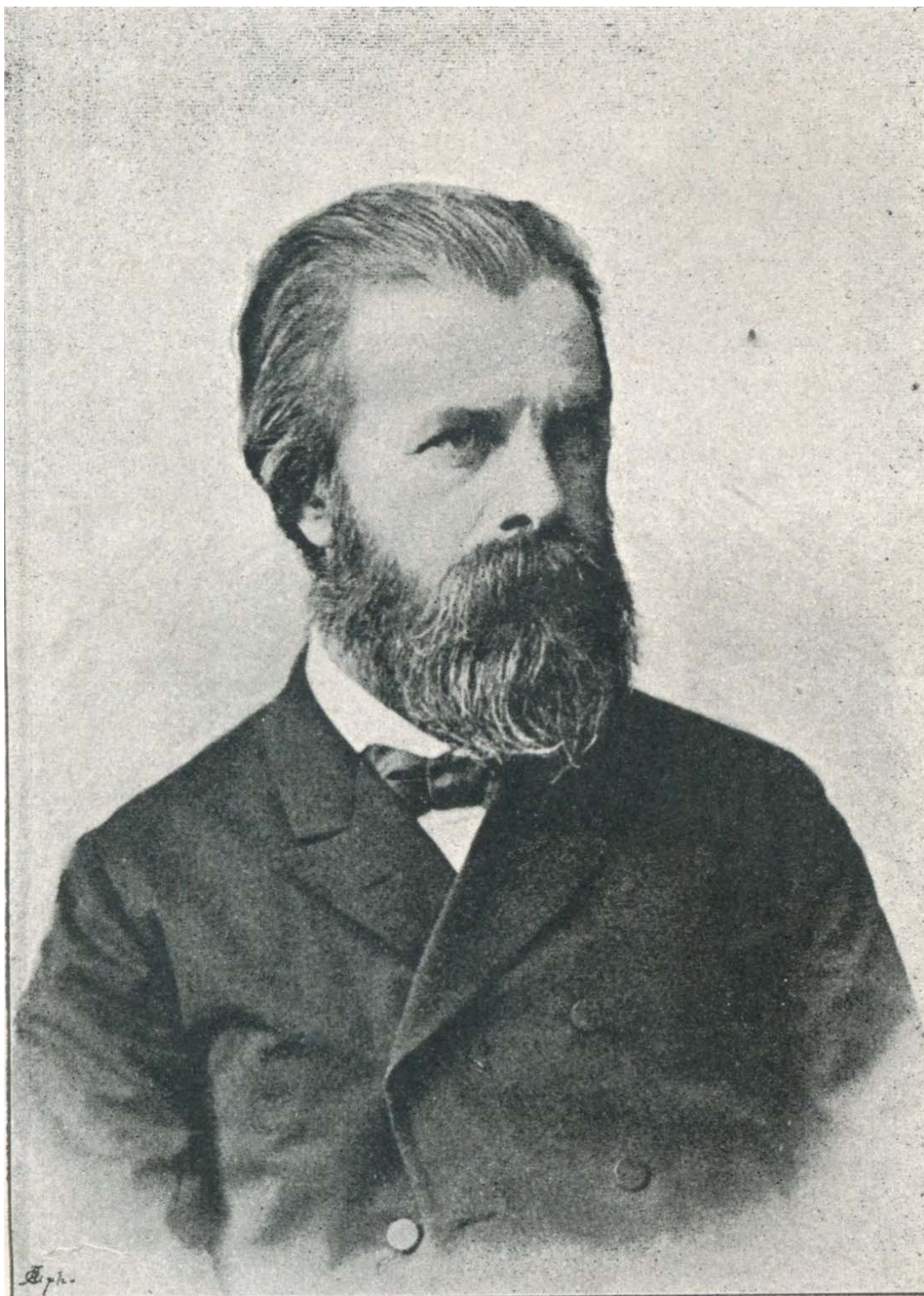
Бібліографічний покажчик підготовлено до 177-річчя від дня народження
Михайла Петровича Драгоманова.

У покажчику зібрані праці Михайла Драгоманова з різних галузей знань і подій,
духовного й політичного життя, його філософські думки з розвитку суспільства і
мислення, його ціннісне ставлення до дійсності, а також коментуючи матеріали про
формування і розвиток його світогляду.

Виділені дисертаційні дослідження про наукову творчість М. П. Драгоманова з
філософських питань.

В роботі використані матеріали бібліографічних покажчиків ”Спис праць
М. Драгоманова”, укладений М. Павликом, “М. П. Драгоманов і Галичина”
(укл. М. Гордій, Г. Домбровська, Т. Романченко), “М. П. Драгоманов: 1861–2011 рр.
(укл. М. О. Мороз, В. А. Короткий, І. І. Тіщенко та ін.), каталогів і картотек Наукової
бібліотеки, інші інформаційні та бібліографічні ресурси країни, а також дослідження
вчених університету, матеріали, надруковані у виданнях Драгоманівських читань і
наукових часописів та збірників університету.

УДК 94(477)(092):012Драгоманов

М. Д. Павлов

*В. П. Андрущенко,
доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
дійсний член НАПН України,
заслужений діяч
науки і техніки України,
ректор НПУ імені М. П. Драгоманова*

Михайло Драгоманов в освітянському просторі України і Європи: історія і сучасність

Філософський аспект

Порубіжжя століть постало перед світом рядом фундаментальних соціальних зрушень, через осмислення значення яких прослідковуються епохи, минула і майбутня. ХІХ–ХХ ст. залишились в історії як епоха цивілізаційного зростання (класичний капіталізм) і соціального збурення, перерви спадкоємності і наступності цивілізаційного поступу (соціальні революції), пошук гуманістичних пріоритетів і їх краху в соціалістичній системі виміру. ХХІ ст., за прогнозами, має стати епохою гуманістичного повороту людства до нового типу співіснування народів і культур – миролюбства, ринкових і демократичних перетворень, толерантності, дійсної

незалежності і співробітництва народів і держав в єдиній глобальній системі інформаційного суспільства.

Філософи й футурологи намагаються зрозуміти епоху, яка залишилась в історії, дати їй “нове прочитання” і, разом з тим, “зазирнути за горизонт” того, що буде. Ми ж, педагоги, враховуючи їх сміливі узагальнення, суворі застереження і перспективні прогнози, прагнемо підготувати до життя в ньому тих, кому це “нове прочитання” і тим більше – майбутнє належить, хто розпочинає чи продовжує навчання, плекає свою Долю у відповідності чи всупереч тому, що відбувалось, відбувається чи має відбутися.

Очевидною істиною при цьому є те, що пошук навчально-виховних пріоритетів – а саме вони мають бути закладені в структуру духовного світу зростаючої особистості – слід вести через переосмислення минулого й суперечливого сьогодення, культурно-історичної традиції і всіх тих надбань – наукових і культурних, – з якими людство підійшло до зламу епох. За моїм глибоким переконанням, останнє можливе лише через діалог з Великими, Вічними постатями світлого розуму, які, узагальнюючи минуле й оцінюючи сьогодення, прогнозували майбутнє, обґрунтовували шляхи і методи підготовки до життя в ньому майбутньої Людини.

Кожен народ, як і цивілізація загалом, мають свого Пророка. І хоча справедливість пророцтва майже завжди визнається лише після смерті цього “божевільного генія” (“Нема пророка у своїй вітчизні”), люди звертаються до нього як до Бога й саме в ньому намагаються відшукати той ідеал, який належить стверджувати у дійсності.

Пророки є в кожній галузі пізнання і діяльності, науки і практики. Є вони й у царині української педагогічної думки. Їх

роздуми органічно вплетені в живе полотно культурно-історичної традиції, озиваються до нас через товщі тисячоліть, зберігаючи актуальність настанов, істинність яких виплекана поколіннями. Вони забезпечують наше прозріння. Завдяки їм ми розуміємо суть складного і таємничого в простому і повсякденному, прискорюємо свій лет у майбутнє, хоча кожен з нас (у глибині душі) думає, що дійшов до цього самотійно.

Невичерпними джерелами культурно-моральної і виховної сили вічно живими залишаються пророцтва “Слова о полку Ігоревім” і “Повчання” Володимира Мономаха, Конституції Пилипа Орлика і мудрості Козацької доби, морально-патріотичних заповітів визвольних змагань XV-XVII століть й репресованих, але не знищених високих постатей українського відродження.

Одним з найпотужніших серед них в українській науці, педагогіці і культурній традиції XIX століття був і залишається Михайло Петрович Драгоманов. Його соціальні, філософські і педагогічні пошуки не лише узагальнювали наявний педагогічний досвід, але й спрямовували його в майбутнє, охоплювали епоху, що завершувалась, суперечливе сьогодення, і одночасно передбачали епоху, що наближалась. У цьому розумінні педагогічні пошуки М. П. Драгоманова, як, власне, і всю інтелектуальну спадщину мислителя, можна назвати епохальними. Я маю намір ввести шановних читачів в утаємничений контекст “епохальної педагогіки Михайла Драгоманова”. Дехто назве цю спробу “перспективною”, інший – “сміливою”, третій – “суперечливою”, а може, й “хибною”. Мабуть, екстремальні оцінки тут недоречні. Більш конструктивним має бути пошук та інтерпретація аргументів, які підтверджують або спростовують її як таку, яка має право

(або не має його) на існування в царині педагогічної думки сучасності.

Як уже зазначалось, українська педагогічна думка визрівала у лоні української культурно-історичної та філософської традиції, більшою мірою через своєрідну непогодженість, супротив, протистояння західним і східним духовно-культурним впливам, офіційній “педагогічній політиці” тих держав, під гнітом яких перебувала Україна в різні історичні епохи. Її стрижнем завжди була ідея українства – духу і буття працелюбного і вільнолюбного люду – народу самобутнього, нескореного і перспективного, який шанує родину, оберігає землю, дбає про добробут, навчає і виховує цим цінностям все нові і нові покоління.

Витоки української педагогіки відслідковуються від сивої давнини, однак у строгому розумінні цього поняття, її становлення слід вести від початку (і впродовж) утвердження українського народу як нації у всій повноті і неповторності її характеристик серед народів царської Росії, Європи і світу. Історики відслідковують цей процес, розпочинаючи від ХІХ століття, пов’язують його з творчістю видатних українських мислителів – фундаторів українського духу і волі, серед яких вирізняються постаті Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки.

Віддаючи їм належне, слід мати на увазі, що ряд імен і постатей, особливо тих, які обстоювали українську педагогічну ідею безпосередньо і беззастережно, радянська ідеологізована історіографія майстерно обходила, замовчувала і спотворювала. Власне, вона викреслювала їх з історії, витісняла за межі держави, занурювала у забуття. Десятки, сотні, тисячі оригінальних українських мислителів виявились викинутими й

забутими. Сотні років про їх педагогічно-виховні пошуки, роздуми, настанови не могло бути й мови. Григорій Ващенко, Софія Русова, Іван Огієнко, Іван Стешенко... До цієї когорти гнаних, але не скорених, повноправно належить оригінальний і самобутній мислитель – філософ і соціолог, історик і етнограф, культуролог і педагог – М. П. Драгоманов. Його активна, цілеспрямована, публічна непогодженість з офіційною русифікаторською й імперською просвітницькою політикою “викинула” вченого за межі України, майже на століття викреслила з української культури, педагогічного досвіду і думки. Царизм не міг змиритись із національним вільнодумством вченого, витіснив його за межі Росії. Цю ж “традицію” підхопили й посилили більшовики, а вслід за ними – вся “педагогіко-ідеологічна рать” радянської епохи. Протягом ХХ століття україніст, педагог і мислитель М. П. Драгоманов замовчувався, викреслювався з усіх історико-педагогічних розвідок, а якщо й проривався на сторінки педагогічної преси, то здебільшого у спотвореному й перевернутому вигляді. Його вчення, думки і сміливі прогнози залишались для нас невідомими, а в трактуванні офіційної ідеології – ворожими. Можна лише уявити, наскільки збідненою виявилась українська педагогіка. Адже не лише М. П. Драгоманов, але й десятки, якщо не сотні мислителів, чия педагогічна думка утверджувала українство як принцип і головну ідею, своєрідний ідейний стрижень національної освітньої системи, виявились викинутими, вигнаними, спаплюженими.

Сьогодні М. П. Драгоманов повертається. Разом із своїм філософсько-педагогічним, етнографічним, історичним і соціологічним доробком, сміливими передбаченнями і конкретними пропозиціями щодо організації шкільної справи. І

наше завдання полягає в тому, щоб зрозуміти його, а ще більше – вникнути в суть невисловленого, використати цей доробок для розбудови дійсно національної педагогічної освіти, яка б могла утвердити свою конкурентоспроможність у нинішньому глобальному світі.

Епоха відслідковується за іменами. Національну свідомість, а разом з нею і реальність української нації як суб'єкта історичного процесу торував народ під проводом таких знаменитих велетнів духу, як Григорій Сковорода (1722–1794) і Михайло Максимович (1804–1873), Пантелеймон Куліш (1819–1891) і Памфіл Юркевич (1826–1874), Олександр Лазаревський (1834–1902) і Володимир Антонович (1934–1908), Федір Вовк (1847–1918) і Микола Карєєв (1850–1931), Сергій Подолинський (1850–1891) і Олександр Потебня (1835–1891), Павло Чубинський (1839–1884) і Матвій Яворський (1835–1937). Знаковою постаттю української (і європейської) культурної традиції (відповідно й педагогічної думки) є М. П. Драгоманов.

Ім'я цього мислителя відсутнє не тільки у філософсько-енциклопедичному словнику, виданому в Москві у 1983 р., але й в алфавітному іменному покажчику українського філософського словника 1986 р. І це не випадково. Над вченим висів “дамоклів меч” ленінської характеристики як українського “холопа” і “націоналіста”. Вивчати оригінальні філософські, соціологічні, педагогічні думки М. Драгоманова за радянських часів було небезпечно. Нині теоретику віддається належне. Сьогодні маємо можливість досліджувати його спадщину, солідаризуватись а чи й полемізувати з поглядами і прогнозами М. Драгоманова щодо майбутнього суспільства в

цілому, українського громадянського життя, підготовки до нього підростаючих поколінь засобами просвітництва, зокрема.

Декілька рядків про долю вченого. Народився видатний Український мислитель у м. Гадячі на Полтавщині у високоосвіченій інтелігентній родині, що пишалась своїм походженням з козацької старшини, незалежністю і вільнодумством. Освіту здобув у мало чим примітному місцевому училищі та консервативній Полтавській гімназії, де панував страх перед “начальством” і рутинні порядки. Хлопець, між тим, зростав задерикуватим і незалежним. В гімназії допитливий юнак захопився історією, розпочав серйозне вивчення праць М. Карамзіна, Д. Бантиша-Каменського, Ф. Шлоссера, Ф. Гізо. Тут же він фундаментально опанував іноземні мови, познайомився з філософськими творами видатних мислителів. Восени 1859 р. (напередодні реформи 1861 р.) Михайло поступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира.

Університет в той час був центром ліберально-демократичної думки. Серед студентів творились гуртки польського національно-патріотичного спрямування; вирували демократичні ідеї; поступово формувалась програма української національно-культурної праці. Щоправда, юного М. П. Драгоманова останнє практично не цікавило. Більшою мірою він переймався навчанням, самовдосконаленням, викладанням історії в школі. Його приваблювали фундаментальні твори О. Конта, Г. Спенсера, П. Ж. Прудона, прихильність до яких мислитель зберіг до кінця життя.

По закінченні університету М. П. Драгоманов вчителював, співробітничав з російськими періодичними виданнями і одночасно поглиблено вивчав історію. Предмет його дослідів –

римська історія, в якій молодий науковець побачив не лише відповідне співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин, а, насамперед, вияв міри людської свободи і відповідальності. Його цікавить внутрішній духовний і соціальний світ історичної людини, взаємини особи і держави, політична і культурна творчість нації, загальнокультурний контекст цивілізації. Власне, останнє й приводить науковця до занять етнографією і культурою, в царині яких він згодом заявив про себе як маститий і відповідальний вчений.

Протягом 1864–1875 років М. Драгоманов обіймав посаду приват-доцента по кафедрі всесвітньої історії. За цей період він опублікував такі праці, як “Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит”, “Малороссия в ее словесности”, “Литературное движение в Галиции”, “Русские в Галиции” та ін. За текстами опублікованих праць відверто проглядалось прагнення М. Драгоманова відстояти право українського народу на свою мову і національну культуру, викриття русифікаторської політики царського уряду. Звільнення з університету “за неблагонадійність” змусило вченого залишити Батьківщину.

Болгарський уряд запропонував М. Драгоманову посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету, де він і працював до кінця свого життя. Вчений викривав реакційну сутність російського самодержавства, особливо в царині національної політики, розвивав і пропагував революційно-демократичні принципи, обстоював економічне визволення народу, виховував у молоді любов до свободи, непримиренність будь-якої тиранії. Політичний тодішній ідеал М. Драгоманова – федеративний союз вільних соціалістичних “громад”.

Перу М. Драгоманова належать такі фундаментальні праці з питань суспільного будівництва, як “Положение и задачи науки древней истории”, “Шевченко, українофіли й соціалізм”, “Чудацькі думки про українську національну справу” та ін. Написане М. Драгомановим “Переднє слово” до “Громади”, за словами Івана Лисяк-Рудницького, становить “переломову подію в розвитку новітньої української політичної думки”; понад те, зазначає вчений, його “Переднє слово” “можна взагалі вважати першою українською політичною програмою”¹.

М. Драгоманов прекрасно розумів роль економічних чинників у розвитку суспільства, проте не поділяв ортодоксії матеріалістичного розуміння історії, а зазначав роль традиції, культури, національного характеру, тобто виходив з множинності чинників, що детермінують історичний процес.

Соціалізм в Україні не є випадковим явищем, зазначав вчений. Адже тут, як і в Росії, зароджуються капіталістичні відносини, чисельно і соціально зростає пролетаріат, шириться робітнича справа. Для побудови соціально справедливого суспільства потрібна докорінна зміна економічного ладу, що включає передусім передачу землі і всіх знарядь праці робітникам. Проте економічний чинник не є визначальним і єдиним чинником суспільного прогресу. Надзвичайно важливу роль відіграють у ньому політичний та інтелектуальний чинники. Всі три чинники треба розглядати як рівнозначні, наголошував М. Драгоманов. Саме тому, що Україна має свої особливості в політичній та інтелектуальній історії, гадав вчений, вона піде до соціалізму (до цього її примушує економічний чинник), проте своїм шляхом – шляхом

---

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – Нью-Йорк, 1956. – С. 212.

культурницьких реформ, просвіти, розвитку громадського самоврядування.

Насильницької революції та пролетарської диктатури М. Драгоманов не приймав. Вчений обстоював переважно мирний шлях розвитку революції. Він закликав боротися за конституційні свободи, реформи, парламентську державу, в якій, на його думку, лише і можлива реалізація громадянських прав і свобод кожної особистості.

У майбутній державі, яку революційним шляхом побудує простий народ – робочі люди по селах і містах, – економічну основу становитиме суспільно-колективна форма власності. Нарешті буде вирішено питання про організацію праці (право на яку є святим правом кожної людини), політичні свободи особистості. Виходячи з праць К. Маркса та Ф. Енгельса, які, за зауваженням М. Драгоманова, нічого не мали проти федералізму, вчений дійшов висновку про те, що Українська держава майбутнього, яка відбиватиме інтереси всіх членів суспільства, неминуче прийде до адміністративної автономії та децентралізації.

Саме цей висновок М. Драгоманова, який поділяли й обґрунтовували майже всі українські соціалісти 70-х – початку 80-х років XIX ст., спричинив нищівну критику вченого з боку В. Леніна. Намагаючись відповісти “демократам і М. Драгоманову”, В. Ленін писав: “Недозволено було б забувати, що, відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і національне міщанство (покійний

Драгоманов в тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розплутуванню”².

Нині ідеї М. Драгоманова щодо української національної справи – про народно-національну єдність, демократичні перетворення, адміністративну автономію та децентралізацію – розглядаються й обговорюються як найбільш конструктивні ідеї державного будівництва в процесі суверенізації. Як безсумнівне надбання української політико-ідеологічної думки, вони входять в її сьогоденний контекст, “працюють” в сучасному політичному, ідеологічному і культурному полі, їх треба осмислити адекватно з тим змістом й ідеологічною спрямованістю, в яких викладав їх вчений.

“Чим став Драгоманов в історії українського відродження, – запитував і відповідав Михайло Грушевський, – він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя – але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла – і не вмере, незважаючи на всі царські гнобителства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знущання,

---

² Ленін В. Твори. – К., 1976. – Т. 23. – С. 284

звернені проти сеї “проскрибованої України”, відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових, загальноwartісних прикмет українського руху. Над українським же життям, в сю тяжку, задушливу, деморалізаційну його пору, настановила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури, – Драгоманова і його гуртка, – що витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних сих трьох його осередків: київського, львівського і женеvського. Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українськiм житті”³.

Роздуми М. Драгоманова щодо розвитку української національної справи знайшли відгук у пошуках таких мислителів, як М. Славинський, М. Туган-Барановський, В. Вернадський, А. Кримський. Оригінальний поворот політико-ідеологічної думка пов’язаний з ім’ям поета і публіциста, філософа і науковця, вченого і громадсько-політичного діяча І. Я. Франка.

Як педагог, теоретик і практик освітянської справи М. П. Драгоманов знайомий українському і європейському загалу значно менше. Між тим, його педагогічні роздуми багато в чому випереджали час, формували той фундаментальний пласт, від якого беруть виток педагогічні вчення і роздуми більш пізніх мислителів.

---

³ Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру / О. Сухомлинська // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002. – Частина I. – К., 2002. – С. 47.

Педагогічні погляди та ідеї М. П. Драгоманова тісно пов'язані з його ідеологічними, науковими поглядами та громадською діяльністю. Значну увагу вчений і педагог приділяв проблемам виховання підростаючого покоління. Він опублікував значну кількість статей з питань організації шкільної освіти (“Земство и местный элемент в народном образовании”, “Педагогическое значение малорусского языка”, “Народні школи”), в яких висвітлював питання про роль і значення української мови, культури та навчальної книги для становлення й розвитку національної школи. Перу М. П. Драгоманова належить документально-публіцистична праця “Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії” (1877 р.), де на широкому фактологічному матеріалі (звіти, анкети, опитування тощо) автор показує причини відсутності національної школи в Україні, обґрунтовує шляхи національного українського відродження, показує роль і значення в цьому просвітництва та виховання дітей та молоді. Мислитель зробив вагомий внесок в україністику, народознавчі студії. Він збагатив фольклористично-етнографічну скарбницю української культури, описав механізми її впровадження у систему освіти.

У чому ж оригінальність, “епохальність”, а звідси й значимість педагогічного вчення мислителя? Насамперед, в обґрунтуванні української національної ідеї як ідеологічного, духовного стрижня всієї просвітницької політики і практики України.

Як відомо, система освіти цього періоду базувалась на “Попередніх правилах народного просвітництва” (1803 р.) та “Статуті навчальних закладів, підзвітних університетам” (1804 р.), пізніше – на реакційному “Статуті гімназій та

училищ...” (1828 р.), ініційованому Миколою І. Згідно з їх настановами, “все шкідливе для держави”, що увійшло в навчальні предмети, підлягало викоріненню; навчання підпорядковувалось “істинним началам” –основам християнства, відданості государю і вітчизні. Після революційних подій у Європі, польського повстання 1830-1831 р. та європейської революції 1848 р. найбільш реакційним у справі просвітництва вважалось “вільнодумство”, народність, національно спрямоване навчання та виховання молоді.

Незважаючи на суворі застереження уряду, саме на цих засадах і спробував розбудувати українську народну школу М. П. Драгоманов. Близкуче знання давньогрецької та римської історії та літератури, вивченням яких він захоплювався ще з гімназії, підштовхувало молодого вченого і педагога до “республіканського стилю мислення”; заглиблення ж в історію власного народу, який поступово усвідомлював себе як націю – збуджувало народницькі настрої, українство як ідеологію навчання і виховання.

Фундаментальна думка мислителя розгорталась у царині утвердження народної педагогіки – українського фольклору, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, символів народного мистецтва, іграшок тощо. М. П. Драгоманов намагався утвердити її на противагу русифікаторській політиці, що впроваджувалась.

Другою змістовною лінією, яка виводить мислителя на гребень педагогічних роздумів епохи й утверджує його у ролі своєрідного “містка у майбутнє”, є ідея родинного виховання особистості як однієї з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків та інших родичів з повсякденним впливом сімейного побуту та школи,

соціального та природного оточення. Узагальнюючи і продовжуючи українську культурно-історичну традицію, М. П. Драгоманов розглядав родинне виховання як першу природну і постійно діючу ланку національного виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих по крові і духу людей. Вчений вбачав у ньому не лише засіб становлення особистості, але й джерело зміцнення єдності поколінь, що створюють народ і націю, об'єднуються в державу. Він підкреслював, що піклування про розвиток і виховання дитини дає батькам відчуття повноти життя, особистого щастя і власної значущості, піднімає їх над повсякденністю й наближає до ідеалу. Основними засобами родинного виховання є любов до дитини; трудовий характер життєдіяльності; слово (роз'яснення, бесіда, розповідь, навіювання, настанови, прохання, розмова тощо); усна народна творчість (казки, билини, загадки, приказки, прислів'я та ін.); приклад старших; праця і творчість; ігри; сімейні, народні та національні традиції; народні та релігійні обряди і ритуали, свята; заохочення та покарання тощо.

Царизм вбачав у цих роздумах “вільнодумство” й загрозу цілісності держави, царю і вітчизні. “Радянська педагогіка” подібну форму виховання прямолінійно не відкидала, але й не заохочувала. Вважалось, що вона “виховує людину-індивідуаліста і націоналіста”, тоді як, за настановами комуністичних ідеологів, майбутня людина має бути колективістом та інтернаціоналістом. Сучасна українська педагогіка, навпаки, повертається до джерел народної мудрості, родинне (і національне) виховання в якій становлять головний стрижень підготовки дитини до життя. Саме тому вона просто зобов'язана повернутись до М. П. Драгоманова і всіх тих, хто

обстоював родинне виховання, намагався утвердити його на практиці. Знайомство з настановами родинного виховання педагогічної спадщини М. П. Драгоманова дозволяє зробити висновок про те, що нинішня педагогічна теорія і практика можуть користуватись цими настановами беззастережно.

Третя ідея М. П. Драгоманова полягала в навчанні і вихованні поколінь на матеріалі української культури як окремого, а головне – унікального і неповторного утворення, що посідає належне місце у скарбниці світової культури. Українська культура, писав вчений, є своєрідною матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної снаги особистості. У цьому ж контексті відслідковуються М. П. Драгомановим обґрунтування української мови як невичерпного джерела педагогічної культури, знаряддя патріотичного виховання молоді. Вчений і педагог утверджував ідеї навчання і виховання молоді на спадщині “старовини”, в основному козацької доби, звідки черпались виховні ідеали. Саме з “подачі” М. П. Драгоманова і “Громадівців”, пріоритетними цінностями в українській педагогіці й теорії виховання стали українська (рідна) мова; патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати (духовність).

Означені цінності поділяли, розвивали й утверджували такі відомі і визначні мислителі й педагоги, як П. Житецький, Ол. Кониський, В. Науменко, О. Русов, І. Франко, Б. Грінченко, В. Антонович, а пізніше – І. Франко, С. Смаль-Стоцький, А. Волошин. Як зазначає О. Сухомлинська, “цей період становлення і розвитку української педагогічної думки можна розглядати переважно як національний історико-етнологічний”. Віддаючи належне кожному, ім’я М. П. Драгоманова в когорті

означених педагогів О. Сухомлинська називає першим⁴. І це справедливо. Слід лише додати, що М. П. Драгоманов не тільки був першим за часом, але й найбільш фундаментальним за змістом ідей, силою обґрунтувань, ґрунтовністю аргументації історичним, етнографічним, філософським матеріалом, яким володів енциклопедично. Очевидно, саме тому йому найбільш “дісталось” від царської, а згодом – більшовицької і радянської реакції. Повертаючись реабілітованим у царину сучасної соціокультурної і педагогічної думки, він постає мислителем суперечливим і непослідовним. Чому? Серед багатьох причин, які дають відповідь на це запитання, має право на існування й думка про те, що в свій час, втікаючи від реакції, вчений намагався висловлюватися “в межах допустимого”, сприйнятного для оприлюднення. Саме тому його треба читати “між рядками”, осмислювати через епістолярну спадщину сучасників й не поспішати з оцінкою, яка може бути невірною.

Як відомо, оцінка ідейної спадщини того чи іншого мислителя з позицій сьогодення, ще більше – з позицій її продовження у майбутнє – безпощадна. Вона не рахується з умовами, наявним матеріалом, обставинами, соціокультурними реаліями часу, в якому жив і творив вчений. “Так” або “ні” – ця методологія підносила одних на гребень “незаперечного визнання” та викреслювала з історії розвитку культури інших.

М. Драгоманов виявився офіційно “викресленим”. Неофіційно ж він завжди був присутній у соціокультурному, в тому числі й педагогічному просторі епохи. Є всі підстави для висновку про те, що його духовно-педагогічна спадщина (разом

---

⁴ Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру / О. Сухомлинська // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002. – Ч. 1. – К., 2002. – С. 47.

зі спадщиною всіх педагогів-україністів –вигнаних, розтоптаних і спаплюжених) стала саме тим основним духовним підґрунтям, на якому зростало концептуальне бачення національної системи освіти і виховання незалежної України.

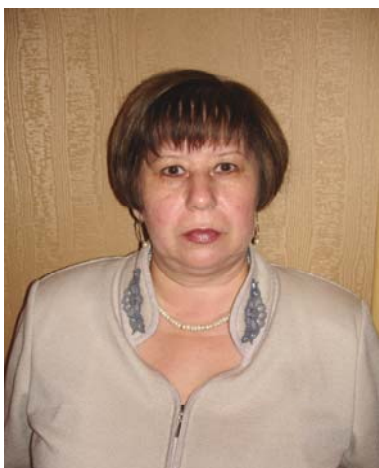
Згідно з Національною доктриною розвитку освіти України, що затверджена Указом Президента України як стратегія її розвитку у ХХІ столітті, система освіти “...має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями. Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти... Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури...”.

Чи “обігнав” свою епоху М. П. Драгоманов у царині педагогіки та національного виховання особистості? Чи стала його педагогіка “епохальною”? Питання мають риторичний характер. Мислитель спрогнозував її розвиток, вийшовши за межі наявної системи освіти, її духовного контексту і спрямованості. Він висловив сутність потреби через освіту і виховання забезпечити життєстійкість нації, яка стверджувалась в умовах бездержавності і жорсткого тиску з боку царської реакції.

Звичайно, сьогодні можна і потрібно говорити про непослідовність “національно-ідейної педагогіки” М. П. Драгоманова, “хибність його виховних настанов”, обумовлених тривалим баченням перспектив розвитку української державності не більш як федеральної в структурі Російської імперії тощо. Слід говорити також і про те, що вчений не створив і не мав на меті створення “педагогічної теорії” як системи. Однак те, що він залишив нащадкам, підносить його як величного Пророка власного народу, як мислителя, який “перекинув місток” через епоху, виховав наступне покоління просвітян, знаковими постатями серед яких стали такі видатні діячі освіти і культури, збуджувачі українського народного духу, як Іван Франко і Леся Українка.

[Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : наук. зб. до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / редкол. : В. Андрущенко, ... В. Бех, О. Падалка, Г. Волинка [та ін.]; упоряд: В. Погребенник [та ін.]; Мін.-во освіти, науки, молоді та спорту України; НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 21-29].

*Наталія Мозгова,
доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри філософії
НПУ імені М. П. Драгоманова,*

ЖИТТЄВИЙ СВІТОГЛЯД МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

(Драгоманов і Пирогов: зустріч століття)

У травні тепер вже далекого 2002 року відбулася урочиста подія в житті Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: на вулиці Пирогова було відкрито пам'ятник Михайлу Петровичу Драгоманову – видатному українському мислителю, вченому зі світовим ім'ям, блискучому публіцисту, громадському діячеві і освітянину. Для пересічного киянина ця подія здавалась цілком зрозумілою: пам'ятник було зведено біля центрального корпусу саме того вузу, який носив це ім'я у далекі 20-ті роки минулого століття і яке, по справедливості, було повернуто йому в 1993 році. Але, якщо поглянути на ці події більш глибоко, то привідкривається дивовижна річ: адже насамперед долі Драгоманова і Пирогова були тісно переплетені за їх життя. І ось тоді зустріч цих двох видатних особистостей у хронотопі сьогодення

постає вже не як випадкова, а як рельєфний прояв метафізичного світу, який і через півтора століття у своїх опосередкованих символах знову єднає душі цих двох людей.

Звернемося ж безпосередньо до подій середини ХІХ століття, які розгортались у життєвому просторі Києва, на той час адміністративному центрі Південно-Західного краю тодішньої Російської імперії.

У Києві в той час існувала надзвичайно критична ситуація, яка була викликана особливим складом та настроями різних верств населення міста. У 30–50-х рр. ХІХ століття в середніх та вищих прошарках міського населення Києва значно домінував польський елемент: у місті жило багато польських поміщиків, у державних канцеляріях та судах найважливіші посади теж займали поляки, в Університеті Св. Володимира більшу частину студентів складали поляки, які до того ж належали до заможних дворян. І якщо *“російські студенти, – як згадував майбутній ректор, а тоді ад’юнкт Київського університету М. Ренненкампф, – захоплювались головним чином західноєвропейським просвітництвом та думками про реформування внутрішнього життя країни, то студенти-поляки жили виключно національними інтересами і надіями; сама свобода і європейська культура мала для них єдину цінність тільки як засіб досягнення національних завдань”* [11, с. 72]. М. Драгоманов, характеризуючи політичну обстановку тих часів у Києві писав, що *“приїхавши на правий берег Дніпра до Києва, я, побачив, що поляки тут – аристократія, а не народ, і я був вражений тим, що навіть студенти-поляки б’ють своїх слуг і ходять до костьолів, де старанно вистоюють на колінах (ми, студенти “росіяни” чи “православні” всі були завзятими демократами, а в релігії – атеїстами). Разом з тим, мені кинулась у вічі*

нетерпимість поляків до росіян, а особливо до малоросів чи українців” [4, с. 43].

У цих складних умовах на посаду попечителя Київського навчального округу, до складу якого входили тоді Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська та Полтавська губернії, був призначений знаменитий Микола Іванович Пирогов – видатний вчений, славетний хірург, учасник Севастопольської оборони, педагог та громадський діяч, який *“допустив у Києві, – як писав пізніше М. Драгоманов, – de facto академічну свободу, схожу на європейську”* [3, с. 40]. Саме він здійснив той безпосередній першопоштовх, який згодом викликав грандіозний педагогічний бум в освітянському середовищі тодішньої Російської імперії. Знаменита стаття М. Пирогова *“Питання життя”* (1856 р.) справила на громадськість Росії приголомшуючий ефект. *“Пирогов перший у нас поглянув, – писав К. Ушинський, – на справу виховання з філософської точки зору і побачив у ній не питання шкільної дисципліни, дидактики чи правил фізичного виховання, а глибинне питання людського духу, – “питання життя”, і, дійсно, це не тільки питання життя, але й найважливіше питання людського духу”* [12, с. 684]. Як згадував пізніше М. Пирогов, йому *“запропоновано було місце попечителя Київського округу в самий критичний час, – на початку розгортання польського повстання. У Києві випали ... нові труднощі та зіткнення”* [8, с. 490]. Пирогов у цих складних умовах з непідробною шаною ставився до представників всіх народів, які його оточували. Він наступним чином висловив свої погляди на це питання: *“В краї, де постійно треба погоджуватись з різницею національностей, я не міг не бути рівним та однаковим з усіма*

та суворо неупередженим, бажаючи добра всім без різниці”
[10, с. X].

Саме в цей час і відбулося перше знайомство М. Пирогова і М. Драгоманова.

...Йшов 1859 рік – останній рік навчання молодого М. Драгоманова у полтавській гімназії. Напередодні випускних іспитів трапився випадок, який ледь не згубив майбутнє юнака. Його несхильність до показної чемності та нестриманість щодо вихователя, якого Драгоманов не поважав, призвели до того, що педагогічна рада гімназії прийняла рішення виключити юнака з гімназії, що одночасно позбавляло його права складати випускні іспити, а тим самим і зачиняло двері до вищої школи. І якби не заступництво попечителя Київського навчального округу М. Пирогова, бути б М. Драгоманову із “вовчим квитком”. М. Пирогов запропонував педагогічній раді замінити рішення про виключення юнака із гімназії на звільнення його за власним бажанням, що докорінно змінювало наслідки першого рішення. Зрозуміло, що педагогічна рада гімназії підтримала пропозицію М. Пирогова і таким чином, М. Драгоманов дістав право на складання випускних іспитів екстерном і далі продовжувати навчання вже у вищій школі.

Восени 1859 року він стає студентом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира. Через двадцять п'ять років, перебуваючи вже у Женеві, М. Драгоманов так опише незабутні часи своєї молодості: *“На щастя, і в університет я потрапив в часи опікунства Пирогова. ...З моменту зарахування до університету, восени 1859 року, я потрапив до гуртка студентів, які засновували перші недільні школи в Росії. Одразу ж зауважу, що багато хто з нас приступив до справи з метою політичної пропаганди, але*

незабаром усвідомив її неможливість серед дітей (із сімей ремісників та прислуги) та її недоречність серед неписьменних дорослих, і ми старанно захопились педагогічною стороною діла” [3, с. 40-41].

Справді, саме в цей час у Києві вперше на території царської Росії були відкриті недільні школи для неписьменних. Ініціаторами їх відкриття стали студенти Університету Св. Володимира. В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві знаходиться рідкісний документ – прохання студентів Університету Св. Володимира від 14 вересня 1859 року на ім'я попечителя про дозвіл відкриття на Подолі недільної школи, під документом стоїть 17 підписів, серед них є і підпис М. Драгоманова [8]. М. Пирогов підтримав це прохання перед міністром освіти, вказавши, що недільні школи ставлять за мету поширення письменності серед простого народу. *“Перша недільна школа в Росії, – згадував пізніше М. Пирогов, – була відкрита мною у Києві при подільському училищі в 1859 р. ...За організацію недільних шкіл прийнялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка ... Я був переконаний, що здійснення ідеї недільних шкіл якнайкраще відповідає життєвій потребі краю. Для мене було досить знаменним те, що у вчителі пропонували себе лише справжні малороси і серед них не було жодного поляка. Я сподівався, що самим вірним і моральним засобом боротьби проти польської пропаганди (про існування котрої в краї ніхто не мав сумніву) буде російсько-малороська пропаганда. ...Я сам, помічник попечителя (Й. Міхневич – Н.М.) бували майже кожної неділі у школі під час навчання. Таким чином, перша недільна школа і виникла, і розвивалась на моїх очах” [7, с. 395].*

В місцевій газеті “Київський телеграф” 23 вересня 1859 року з’явилась перша згадка про ці школи, в якій повідомлялось, що в Києві будуть незабаром відкриті, з дозволу влади, недільні школи в різних частинах міста для неписьменних (ремісників і майстрів), які не в змозі навчатися протягом тижня. І справді, перша недільна школа відкрилася 11 жовтня 1859 року в приміщенні Київського повітового дворянського училища (пізніше прогімназії) на Подолі, на розі вулиць Костянтинівської та Хоревої (вул. Костянтинівська, 9/6) під керівництвом І. Слепушкіна, друга – 25 жовтня 1859 року на Новому Строєнні на вул. Жилянській також у приміщенні повітового училища під керівництвом І. Проценка. Третя недільна школа – Печерська – почала працювати наприкінці жовтня 1860 року в буд. 1-ої гімназії, що знаходилась тоді на Кловщині. У січні 1860 року при Другій жіночій гімназії було організовано першу жіночу недільну школу, а в жовтні-листопаді 1860 року було відкрито ще чотири недільних школи в Києві: при Першій чоловічій гімназії, Фундуклеївській жіночій гімназії, Четвертій печерській гімназії та Другій подільській гімназії. Крім цих недільних шкіл, 4-го квітня 1861 року київські студенти, переважно чернігівці, відкрили в одній із аудиторій Університету Св. Володимира щоденну дитячу школу з українською мовою навчання для дітей Солом’янки, Протасового Яру та Нового Строєнія, школа налічувала від 60 до 100 учнів. Таким чином, протягом року в Києві вже працювало 7 недільних шкіл. За прикладом київських, почали відкриватись недільні школи у великих містах: Петербурзі, Москві, Одесі, Харкові, а до середини 1862 року вони вже існували у 90 містах Росії, і їх загальна кількість досягла в Росії – 300, а в Україні – 80.

Ідею створення недільних шкіл з великою радістю підтримав Т. Шевченко. Перебуваючи у Києві в серпні 1859 року у свого приятеля, художника Подільського повітового училища А. Сенчилло-Стефановського, він зустрівся з майбутніми організаторами недільних шкіл. У 1860 році він надіслав із Петербургу до Києва 50 примірників “Кобзаря” для продажу на користь недільних шкіл, а також написав спеціально для недільних шкіл “Буквар южнорусский”, який теж відправив до Києва.

Таким чином, в Києві у той час (1861 р.) українці-студенти поділялися за недільними школами: Подільською, Новостроєнською та Печерською. *“В подільській школі, – писав відомий український історик та літературознавець 20-х років Г. Житецький, – учителювало 17 університетських студентів та 1 із духовної академії (здається Анат. Свидницький); між учителями найбільш енергійними були К. В. Шейковський, М. П. Драгоманов, Хв. Як. Вороний, бр. Степановичі; в Новостроєнській школі працювали О. І. Стоянов, П. П. Чубинський, В. Торський, бр. Синегуби, І. Касяненко та ін. Була ще і третя недільна школа, так звана “слов’янофільська”, на Печерському. Там гуртувалися деякі українці та росіяни: О. С. Шашкевич, Н. С. Тумасов, В. М. Юзефович. “Росіяни” печерські – це були, за споминами Шашкевича та інших, володимирські бурсаки, вигнані з 4-го курсу Київської духовної академії”* [5, с. 122].

М. Пирогов підтримував прагнення вчителів недільних шкіл вчити учнів рідної мовою, але на практиці, через відсутність підручників на українській мові – були лише букварі та підручники з арифметики, – українцям доводилося, як і так званим космополітам, – до них належав тоді і

М. Драгоманов, – вчити більше на російській мові. *“Практика, – писав пізніше М. Драгоманов, – поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми вирішили це питання тим, що вчили на обох: на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на ній було більше книг. Згодом, окрім нашої школи, склалась друга (новостроєнська), куди зібралось принципіальних українофілів з правобережців і чернігівців. ...Скоро наших, подолян, новостроєнці стали звати космополітами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по-українському. Але суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячіші новостроєнці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує ніж учить народ, ми признавали, що наука все-таки наука, та що поки українського письменства, а надто ученого, майже нема, то треба користуватись хоч російським”* [2, с. 156]. Хоч мовою викладання в київських недільних школах, за відсутністю українських підручників, була російська, проте в поясненнях вживалася переважно українська мова. Але в травні 1860 року міністерство освіти наказало виключити з програми недільних шкіл географію, історію і природознавство, а також дозволяло використовувати тільки ті підручники, які були вже апробовані Ученим комітетом. Сталося так, що дружина київського генерал-губернатора кн. Васильчикова відвідала лекцію М. Драгоманова саме тоді, коли він пояснював учням якусь історичну статтю. Васильчикова ще до того не могла змиритись з тим, що М. Пирогов відкрив недільні школи без її відома і патронату. Вона доповіла куди треба, що в недільних школах викладається історія і вживається українська мова. За свій конфлікт з кн. Васильчиковою у справі недільних шкіл

М. Пирогов поплатився звільненням з посади куратора Київського навчального округу, бо у червні 1860 року кн. Васильчиков звернувся з конфіденціальним листом до міністра освіти Е. Ковалевського, де звинувачував М. Пирогова у його нездатності займати посаду попечителя Київського навчального округу. 13 березня 1861 р. указом царя Олександра II М. Пирогова було звільнено з посади попечителя “у зв’язку з розладом здоров’я”.

У своїй статті “О воскресных школах” М. Пирогов писав: *“Причиною переполоху було тут лише одне непорозуміння. Історії в київських недільних школах, крім священної, ніхто і ніколи не викладав, але учні, вправляючись в читанні, іноді читали і історичні уривки, причому, як це заведено при кожному читанні, вчитель повинен пояснювати учням все те, чого вони не зрозуміли. Хто знає, наскільки велике нерозуміння російської мови у нижчих верствах українського населення, той, безперечно, погодиться з тим, що без пояснювального читання київські недільні школи поширювали б в народі не грамотність, а механічне вивчення звуків і слів. Впливова особа, що одного разу була при такому пояснювальному читанні (дружина кн. Васильчикова – авт.), і прийняла його за викладання історії”* [6, с. 396].

Проводи М. Пирогова у Києві перетворились в справжню демонстрацію визнання і любові до нього. Повний виклад всіх заходів, влаштованих на честь Пирогова, та тексти всіх виголошених промов знайшли відображення на сторінках українофільського журналу “Основа”, що виходив у Петербурзі. Пізніше більша частина цих матеріалів під назвою “Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым” (К., 1861) [9] вийшли окремою брошурою.

Думку передової громадськості щодо відставки М. Пирогова висловив на сторінках газети “Колокол” у статті “Киевский университет и Н. И. Пирогов” О. Герцен: *“Відставка М. І. Пирогова – одна з наймерзенніших справ Росії дурнів проти Русі, що розвивається... Бачити падіння людини, якою Росія пишається і не почервоніти до вух від сорому – неможливо”* [1, с. 103].

4 квітня 1861 р. громадськість Київського навчального округу на честь М. Пирогова влаштувала прощальний обід, на якому були присутні 120 осіб, серед яких від київського студентства виступив М. Драгоманов. Його промова, як відзначали сучасники, була особливо зворушливою. В ній він наголошував на прогресивному характері освітянських реформ М. Пирогова і вказував, що протягом всього часу свого кураторства Микола Іванович *“навіював начальству думку, що зведення дрібниць у моральний обов’язок надає тільки облудне поняття про саму мораль і що повага заслуговується, а не вимагається, що це почуття повинно бути взаємним”* [9, с. XIV]. Згадуючи на схилі життя цей банкет, М. Драгоманов писав: *“Промова моя викликала найбільш гучні оплески і була дуже розхвалена в описі банкета, надрукованому професорами університету, але в газетах було заборонено її друкувати, а ректор університету професор Бунге отримав від міністерства зауваження, що дозволив мені виголосити промову на користь законності і педагогічного авторитету! Для мене особисто, – мій виступ на банкеті Пирогова мав велике значення: він підбурих мої політичні інстинкти і одночасно дав можливість познайомитися з гуртком ліберальної професури”* [3, с. 42-43].

А М. Пирогов на цьому банкеті у відповідь на промови колег і друзів, у тому числі і студента М. Драгоманова відповів: *“Час обміркує і оцінить краще за нас і наші переконання, і наші вчинки; а ми, розлучаючись, утішимо себе тим, що і тут на землі, де все минається, існує для нас єдине і непорушне – це панування ідей. І тому, якщо ми вірно служили ідеї, яка, згідно з нашим переконанням, вела нас до істини шляхом життя науки і школи, то сподіваємось на те, що й потік часу не знесе її разом із нами”* [9, с. XX]. А у своїй прощальній зустрічі з київським студентством, мабуть згадуючи життєву історію М. Драгоманова у полтавській гімназії, він промовить: *“Буду щасливий тим, що, коли не довів жодного з вас до правдивого щастя, то бодай жодного не зробив зі своєї волі нещасним”* [11, с. 90].

Так скінчився цілий період в історії формування та становлення М. Драгоманова як особистості, мислителя, як громадського діяча і освітянина, період зворушливої співпраці М. Пирогова та М. Драгоманова.

Л і т е р а т у р а :

1. *Герцен А.* Киевский университет и Н. И. Пирогов // Полное собр. соч. : в 30 т. – М., 1958. – Т. 15.
2. *Драгоманов М.* Австро-руські спомини // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах : у 2-х т., Т. 2. – К., 1970.
3. *Драгоманов М.* Автобіографическая заметка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. Т. 1. – К., 1970.
4. *Драгоманов М.* Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991.
5. *Житецький Г.* Київська Громада за 60-тих років // З іменем Святого Володимира : у 2 кн. Кн. 2. – К., 1994.
6. *Пирогов Н. И.* О воскресных школах // Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953.

-
7. *Пирогов Н.* Письмо к И. В. Бертенсону, от 27 декабря 1880 г. // Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953.
  8. Прощение студентов университета Св. Владимира // ЦДІА України. – Ф.707, оп. 25, спр.352. – Арк.1.
  9. Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым. – К., 1861.
  10. *Ренненкампф Н.* Киевская университетская старина // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2. – К., 1994.
  11. Речь Н. И. Пирогова при прощании его со студентами университета Св. Владимира // 3 іменем Святого Володимира. У 2 кн., кн. 2. – К., 1994.
  12. *Ушинський К.* Педагогические сочинения Н. И. Пирогова // Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1992.

Твори М. П. Драгоманова

1. Австро-руські спомини (1867–1877) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 151-288 ; *Див також: Михайло Драгоманов: автожиттєпис* / укл., вступ. ст. та добір ілюстр. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – Київ : Либідь, 2009. – С. 131-314.
2. Автобіографічна замітка М. Драгоманова [1883 р., березень 22 (3 квітня)] // Літературно-публіцистичні праці : у двох томах / редкол. : О. І. Дей, О. Є. Засенко (голова), О. Я. Лисенко. – Київ : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 39-68; *Див. також : Михайло Драгоманов: документи і матеріали. 1841–1994* / упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова [та ін.].– Львів : НТШ, 2001. – С. 143-163.
3. “Вільна спілка” – “Вольный союз”: спроба української політико-соціальної програми / збір і пояснення М. Драгоманова // Шлях до свободи : (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрусяк ; Фонд сприяння розвитку укр. прав. Думки та пропаганди державн. Традицій “Право для України”. – Львів, 1998.– С. 121-188.
4. Віра на Україні / М. Драгоманов // Павлик М. Михайло Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів : Друкарня Уділової, 1907. – С. 73-77.
5. Внутреннее рабство и война за освобождение // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – Москва, 1908. – Т. 2. – С. 75-109.
6. Вольный Союз – Вільна Спілка: опыт украинской политико-соціальної програми: свод и об'яснения М. Драгоманова. – Женева : Громада, 1884. – 109 с.

7. Вопрос об историческом значении Римской империи и П. К. Тацит. Ч. 1 // Хроніка'2000. – Вип. 2 (84) : Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / авт. проекту : А. В. Толстоухов, В. П. Андрущенко. – Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2010. – С. 5-418.
8. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов ; упоряд. : А. Жуковський. НАН України, Ін-т укр. археографії. – Київ, 1994. – 286 с.
9. Добавление к автобиографической заметке, писаное для господина Leon Sichler в начале февраля 1889 года // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 69-79; *Див також: Михайло Драгоманов: автожиттєпис* / укл., вступ. ст. та добір ілюстр. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – Київ : Либідь, 2009. – С. 117-130.
10. Драгоманівський збірник: “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / Фонд сприяння розвитку української правничої думки та пропаганди державницьких традицій “Право для України” ; за ред. Т. Г. Андрусяка. – Львів : Вид-во Світ, 1996. – 254 с.
11. Духовност и свобода : избрани статьи, дневник и письма на учения / М. Драгоманов ; съставительство и превод П. Кънева. – София : Полис, 2005. – 157 с. – болг. – Фонд НБ НПУ.
12. З думок М. Драгоманова: (до 110-річчя з дня народження) // Україна. – Париж, 1951.– Зб. 6. – С. 472. – (Уривок з праці “Вбивство тирана в Росії і акція Західної Європи”).
13. Император Тиберий : рассуждение про venia legendi // Хроніка'2000. – Вип. 79 : Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / авт. проекту : А. В. Толстоухов, В. П. Андрущенко. – Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – С. 6-109.
14. Историческая Польша и великорусская демократия. – Киев : Типолитограф. М. Є. Заездного, 1917. – 143, [2] с.

15. Історія політичних думок у старині й середніх віках: (Як люди доходили до думок про свободу, рівність і право народу). Обробив для самоосвіти К. Пушкар. – Львів (Яворів), 1933. – 48 с, іл. і портр. – [(Самоосвіта. – № 40. Відділ сусп.-політ. наук.). – Це видання-переробка 1-ої частини праці М. П. Драгоманова “Старі хартії вільності”. – 2-е вид.].
16. Козаки / [пер. з нім. М. Павлик]. – Львів : Накладом Укр.-руської видав. Спілки ; [Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, під зарядом К. Бернарського] 1906. – 50 с. – (Літ.-наук. б-ка.; відповідає за ред. В. Гнатюк; ч. 121).
17. Критика карти Руси-України д. Величка, написана М. П. Драгомановим для виділу “Просвіти” // Житє і слово. – 1897. – Т. 6, кн. 2. – С. 159-161. – [У кінці дата.: Софія, 14/Ш 1894 р. Шостий лист М. Драгоманова К. Паньківського].
18. Листи на Наддніпрянську Україну // Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов ; упоряд. А. Жуковський ; НАНУ, Ін-т української археографії. – Київ, 1994. – С. 149-273. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні ХІХ – поч. ХХ ст.; Вип. 1); *Див також: Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія : у 3 кн. : навч. посіб. / упоряд. П. М. Федченко. – Київ, 1998. – Кн. 2. – С. 73-76.*
19. Листування М. П. Драгоманова зі Старою Громадою // Хроніка’2000: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / авт. проекту : А. В. Толстоухов, В. П. Андрущенко. – Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2010. – Вип. 2 (84). – С. 442-595.
20. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / І. Франко, М. Драгоманов / Львівський національний університет ім. І. Франка ; редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич, Б. Якимович ; НАНУ. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. – 560 с.

21. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 80-220 ; *Див. також* : **Драгоманов М. П. Вибрані праці** : у 3 т., 4 кн. Т. 2. Фольклористика. Літературознавство / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – С. 151-325.
22. М. А. Бакунин о правде и нравственности в революции // Вольное слово=La Parole Libre : еженедельное издание. – Женева, 1882. – № 26, 11 февр. – С. 2-3.
23. Малороссия в ее словесности // Драгоманов М. П. Вибране : “...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / М. П. Драгоманов ; упоряд. Р. С. Мішук. – Київ : Либідь, 1991. – С. 5-45. – Рец. на кн. : Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век / И. Г. Прыжов. – Воронеж, 1869 ; *Див. також* : **Драгоманов М. П. Вибрані праці** : у 3 т., 4 кн. Т. 2: Фольклористика. Літературознавство / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – С. 3-67. – Рец. на кн.: Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век / И. Г. Прыжов. – Воронеж, 1869.
24. Михайло Драгоманов : вибрані праці [у 3-х т., 4 кн.] / редкол.: В. П. Андрущенко (гол.), Б. І. Андрусишин, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); *Андрущенко В. П., Погребенник В. Ф. Велич Михайла Драгоманова*, с. 3-14; упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – Київ : Знання України, 2006. – Т. 1, кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика. – 344 с. (Зміст: *Положение и задачи науки древней истории. – Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии. – Про українських козаків, татар та турків. – Антракт з історії українофільства (1863–1872). – Турки внутренние и внешние*).

25. Михайло Драгоманов : вибрані праці [у 3-х т., 4 кн.] / редкол. : В. П. Андрущенко (гол.), Б. І. Андрусишин, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – Київ : Знання України, 2007. – Т. 1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. – 272 с. (Зміст: *Что такое украинофильство? – На увагу українолюбцям у Росії. – Чудацькі думки про українську національну справу. – Віра і громадські справи. – Відповідь. – Всеобщее голосование и русины в Австрии. – Пропавший час. – Примітки. – Іменний покажчик*).
26. Михайло Драгоманов : вибрані праці [3-х т., 4 кн.] / редкол. : В. П. Андрущенко (гол.), Б. І. Андрусишин, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – Київ : Знання України, 2007. – Т. 2 : Фольклористика. Літературознавство. – 439 с. – (Зміст : *Малороссия в ее словесности.[Рец. на кн.:] Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы в XI по XVIII век. И. Г. Прыжов. – Воронеж, 1869. – Исторические песни малорусского народа. – Ученая экспедиция в Западнорусский край. – Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Фатальна вдова (карно-психологічна тема в українській народній пісні). – Література російська, великоруська і галицька. – Українське письменство 1866–1873 років. – Примітки*).
27. Михайло Драгоманов: вибрані праці [у 3-х т., 4 кн.] / редкол. : В. П. Андрущенко (гол.), Б. І. Андрусишин, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько, В. Ф. Погребенник (відп. секретар); упоряд. та примітки В. Ф. Погребенник. – К. : Знання України, 2007. – Т. 3: Літературознавство. – 299 с. – (Зміст : *Три листа до редакції “Друга”. – Галицько-руське письменство. – По вопросу о малорусской литературе. – Література українська, проскрибована урядом російським. – Примітки. – Іменний покажчик*).

28. Из наукової спадщини / М. Драгоманов; [редкол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп. секретар, упоряд. та прим.); упоряд. та приміт. : В. Ф. Погребенник ; вступ. стаття : В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник: Спадщина малознаного Михайла Драгоманова – політолога й культуролога]. – Київ : Знання України, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – 595 с. – (Зміст : *Восточная политика Германии и обрусение. – Евреи и поляки в Юго-Западном крае. – Русские в Галиции. – Литературное движение в Галиции. – Литературно-общественные партии в Галиции. – Новые движения среди русских галичан*).
29. Нарис української соціалістичної програми // Хроніка–2000. – Київ, 2000. – Вип. 39-40: Україна: філософський спадок століть. – С. 671-688.
30. Оповідання про заздрих богів. – 2-е вид. / заходом і з переднім слівцем М. Павлика. – Львів : Друк. Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1901. – 52 с.
31. Опыт украинской политико-социальной программы: Свод и объяснения М. Драгоманова. – Женева : Типогр. “Громады”, 1884. – 110 с. – [У надзаг.: Вольный союз. – Вільна спілка. На обклад, слова “Вільна спілка” подано шістьма іншими мовами Union libre: Essai d’un programme politique et social Ukrainien. Par M. Dragomanov].
32. Про волю віри / подав Т. Борисюк // Січ. – 1991. – № 9. – С. 3-12 ; **Див також: Історія української філософії** : хрестоматія / Мін-во освіти і науки України ; ЛНУ ім. І. Франка ; упоряд. М. В. Кашуба. – Львів, 2004. – С. 291-296.
33. Програма “Громади” (1880 р.) // Тисяча років української суспільно-політичної думки = One thousand years of ukrainian social and political thought : у 9 т. / упорядкув. і прим. О. Сліпушко ; ред. тому Ю. Косенко ; редкол. : Т. Гунчак, О. Сліпушко, В. Литвинов [та ін.] – Київ, 2001. – Т. 5, кн. 2. – С. 254-258.

34. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Львів : Накладом Наук. тов-ва імені Т. Шевченка, 1899. – [П], 260 с. – (Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 1). – Зміст: *Україна в її словесності.* – С. 1-47; *Про доконечність досліду народньої словесності в Прикарпатській Русі.* – С. 43-49; *Про науковий дослід русько-українських народних пословиць.* – С. 50-52; *Промова про М. А. Максимовича...* – С. 53-61; *М. А. Максимович. Єго літературне й суспільне значінє.* – С. 62-65; *Відгук лицарської поезії в руських народних піснях.* – С. 66-87; *До питання про сліди великоруського богатирського епоса на Україні.* – С. 88-94; *Замітки про систематичне виданє творів української народної словесності.* – С. 95-102; *Учена експедиція в Західно-руську країну.* – С. 103-127; *Матеріали й уваги про українську народню словесність.* – С. 128-155; *Корделія-Замурза. Літературно-критичний уривок.* – С. 174-184; *Найстаріші руські драматичні сцени.* – С. 185-216; *Турецькі анекдоти в українській народній словесності.* – С. 217-260.
35. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Львів : Накладом Наук. тов-ва імені Т. Шевченка, 1900. – Т. 2. – 238 с. – (Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 3). – Зміст: *Байка Богдана Хмельницького.* – С. 1-24; *Українські пісні про волю селян.* – С. 25-65; *Два українські “фабльо” та їх жерела: Нарис із історії загальної порівняльної літератури.* – С. 66-94; *Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях.* – С. 95-166; *До оповідань про Шолудивого Буняка.* – С. 167-172; *Українські народні оповідання у французькій мові.* – С. 173-178; *Іще про українські народні оповідання у французькій мові.* – С. 178-181; *Фатальна вдова: (Карно-психологічна тема в українській народній пісні).* – С. 182-196; *Псованє українських народних пісень.* – С. 197-212; *Показчик до тт. I і II. Зладив М. Павлик.* – С. 213-236.

36. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладив М. Павлик. – Т. 3. – Львів : Накладом Наук. тов-ва імені Т. Шевченка, 1906. – VI, 362 с. – (Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 7). – Зміст: *Переднє слово.* – С. V-VI. Підп. : М. Павлик. Львів, 2 VI 1906. – *Новий погляд на великоруський богатирський епос Влад. Стасова.* – С. 1-13; *Нові видання Російського Географічного Товариства.* – С. 14-19; *До рецензії “Трудів” П. Чубинського й “Истории в жизнеописаниях” Костомарова.* – С. 20-21; *Київський відділ Російського Географічного товариства й останній кобзар України.* – С. 22-25; *Етнографічні студії в Києві.* – С. 26-30; *Археологічний з’їзд у Києві /Кореспонденція з України/.* – С. 31-39; *Археологічний конгрес у Києві в серпні 1874 р.* – С. 40-46; *Студії народній словесності в Великій і Малій Русі.* – С. 47-58; *Політико-соціальні думки в нових піснях українського (великоруського) народу.* – С. 59-96; *Веселка на Україні.* – С. 97; *Байки Ляфонтена та східні оповідання.* – С. 98; *Ище l’Apologie des saint-Maixentais.* – С. 98-100; *Народні оповідання Росії.* – С. 101-107; *Из історії вірші на Україні. Критичний вривок.* – С. 108-116; *Науковий метод в етнографії.* – С. 117-128; *Побожні легенди Болгар.* – С. 129-148; *Славянські оповідання про пожертвуване власної дитини.* – С. 149-183; *Буддійські початки “слова” le Dit de l’empereur Constant та їх риси у слав’янському фольклорі.* – С. 184-192; *Славянські оповідання Константина Великого.* – С. 193-294; *Слов’янські варіанти однієї євангельської легенди.* – С. 295-308; *“Живая Старина” /Рец./.* – С. 295-308; С. 309-329; *Для початкуючих фольклористів на Україні.* – С. 330-331; *Додатки. До статті “Оповідання про пожертвуване власної дитини”.* – С. 335-337; *Народня беретристика. Народные южнорусские сказки. Издал И. Рудченко. Выпуск I-ый. 1869. Выпуск II-ой, 1870 Киев.* – С. 338-353. – *Додатки і поправки до ст. “Відгук лицарської поезії в руских народніх піснях”, “До питання про сліди великоруського богатирського епоса на Україні”, “Найстарші руські драматичні сцени”, “Турецькі анекдоти в українській народній словесності”, “Байка Богдана Хмельницького”, “Українські пісні про волю селян”, “Два українські “фабльо” та їх джерела”, “Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях”.* – С. 354-362.

37. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладив М. Павлик. – Т. 4. – Львів: Накладом Наук. тов-ва імені Т. Шевченка, 1907. – /4/, 399 с., 3 листки ілюстр. – (Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 10). – Зміст: *Славянські переробки Едінової історії*. – С. 1-141; [Павлик М.] *Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку (чотири її редакції)*. – С. 141-197; Підп. : М. П.; *Замітки про славянські релігійні та й етичні легенди*. – С. 197-399.
38. Сборник политических сочинений, т. 1-2. – Париж, 1905–1906. – Т. 1: *Историческая Польша и великорусская демократия (1881–1882)*. – *Опыт украинской политико-социальной программы (1884)*. – 1905. – 376 с.; Т. 2: *Русско-турецкая война и политическая свобода*. – *Пропаганда социализма на плебейских языках*. – *Русское революционное движение и централизм*. – *Галицкие русины и борьба за свободу личности*. – *Земство и либерализм в России (1876–1894)*. – 1906. – 874 с.
39. Словце філософу “Бесьды” // Народ. – 1894. – № 13-14. – С. 219-220.
40. Старі потреби перед новим царем // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – Москва, 1908. – Т. 2. – С. 870-872.
41. Старі хартії вільності // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. : хрестоматія / уклад. О. І. Семків [та ін.]; за ред. Т. Андрусяка. – Львів, 1996. – С. 8-31.
42. Українські селяне в неспокійні роки (1880–1882) // Громада : укр. збірка, впорядкована М. Драгомановим. – Женева : Печатня “Громади”, 1982. – № 5. – Ш. – С. 242-270.
43. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 312-367; *Див. також: Драгоманов М. П. Вибране : “...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / М. П. Драгоманов ; упоряд. Р. С. Міщук. – Київ : Либідь, 1991. – С. 461-558 ; Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. Т. 1. Кн. 2. Історія. Публіцистика. Політологія / М. П. Драгоманов. – Київ : Знання України, 2007. – С. 49-194.*
44. Швейцарська спілка / написав Мих. Драгоманов. – Львів : Накладом Укр. радик. партії, 1905. – 40 с. – (Вид. Укр. радик. партії ; Ч. 5).

45. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 7-133; *Див. також: Драгоманов М. П. Вибране* : “...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / М. П. Драгоманов ; упоряд. Р. С. Мішук. – Київ : Либідь, 1991. – С. 327-429.
46. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291–1891). – Львів : Вид. ред. “Народа”, 1892. – 33 с.

Коментуючі матеріали

47. **Александрова М. В.** Погляди на культуру та цивілізацію в українській філософській думці кінця ХІХ – поч. ХХ ст. (на прикладі концепцій М. Драгоманова, І. Франка та В. Вернадського) / М. В. Александрова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Наука, культура, постмодерн. – Харків, 2003. – № 579-1. – С. 25-29.
48. **Андрієнко Л. К.** Історіософські засади наукової творчості М. П. Драгоманова / Л. К. Андрієнко // Інтелект. Особистість. Цивілізація. / Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк, 2006. – Вип. 4. – С. 294-300.
49. **Андрієнко Л. К.** Проблеми національної самосвідомості у науковому доробку М. П. Драгоманова / Л. К. Андрієнко // Наука. Релігія. Суспільство: Філософія. Релігія. Історія. Економіка / Донецький держ. ін.-т штучного інтелекту та ін. – Донецьк, 2001. – № 1. – С. 15-19.
50. **Андрієнко Л. К.** Проблема національної свідомості в науковій спадщині М. П. Драгоманова / Л. К. Андрієнко // Інтелект. Особистість. Цивілізація / Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк, 2003. – Вип. 1, Т. 1. – С. 185-196.

51. **Андрусишин Б. І.** Людиноцентристський вимір у політичній концепції Михайла Драгоманова / Б. І. Андрусишин // Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова : матеріали XXVIII Міжнар. іст.-прав. конф., 13-16 черв. 2013 р., Рівне-Луцьк / Міжнар. Асоціація істориків права, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ, 2013. – С. 46-51.
52. **Андрусяк Т. Г.** Михайло Драгоманов про свободу совісті / Т. Г. Андрусяк // На шляху до правової держави: Львів. регіональна наук.-практ. конф. : тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1992. – С. 3-5.
53. **Андрусяк Т. Г.** Михайло Драгоманов та ідея української державності: до питання про значення прав людини в процесі розбудови держави / Т. Г. Андрусяк // Українська державність: історія і сучасність : матеріали наук. конф. січень 1993 р. / Ін-т нац. відносин і політології; гол. ред. І. Ф. Курас. – Київ, 1993. – С. 66-68.
54. **Андрусяк Т.** Михайло Драгоманов та його конституційний проект / Т. Андрусяк // Драгоманівський збірник: “Вільна спілка” і сучасний конституціоналізм. – Львів : Світ, 1996. – С. 73-78.
55. **Андрусяк Т. Г.** Права людини в поглядах Михайла Драгоманова : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тарас Григорович Андрусяк; МО України; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1994. – 17 с.
56. **Андрусяк Т.** Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) : монографія / Т. Андрусяк ; Фонд сприяння розвитку укр. прав. думки та пропаганди державн. Традицій “Право для України”. – Львів : Світ, 1998. – 192 с.
57. **Андрущенко В. П.** Він прагнув піднести простих людей до вершини цивілізації..., або чому Національному педагогічному університету присвоєно ім'я Михайла Драгоманова / В. П. Андрущенко // Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – 2-ге вид. доп. – Київ: Знання України, 2008. – С. 589-593.

58. **Андрущенко В.** Вступ до філософії: великі філософи : навч. посіб. / В. Андрущенко. – Харків : СПДФЛ Чиженко С. Ю., ТОВ “РИФ”, 2005 – 512 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов (1841–1895) – С. 343-347.*
59. **Андрущенко В. П.** “Епохальна педагогіка” Михайла Драгоманова: історія і сучасність / В. П. Андрущенко // Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв’ю / В. П. Андрущенко. – 2-ге вид. доп. – Київ : Знання України, 2008. – С. 593-606.
60. **Андрущенко В. П.** Історичні обрії Михайла Драгоманова : монографія / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; В. П. Андрущенко, М. А. Журба. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 447 с. – [Розділ 1 : Михайло Драгоманов: доля мислителя на тлі історичної доби, с. 21-81; розділ 2: У пошуках універсального наукового методу, с. 82-157].
61. **Андрущенко В. П.** Михайло Драгоманов в освітянському просторі України і Європи: історія і сучасність / В. П. Андрущенко // Управління педагогічним університетом: Статті. Доповіді. Звіти. 2003–2010 рр. / В. П. Андрущенко. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 225-231; *Див. також: Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова.* – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 21-29.
62. **Андрущенко В. П.** Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. – Київ : Основа, 2006. – № 11. – С. 26-28; № 12. – С. 26-27.
63. **Андрущенко В. П.** “На всіх клавішах Драгоманівщини”: до ювілею М. П. Драгоманова / В. П. Андрущенко // Освіта. – 2011. – 7-14 вересня, (№ 37, 5472). – С. 4-5.
64. **Андрущенко В.** Національний характер: М. Драгоманов дослідник духовності та національного характеру українського народу / В. Андрущенко, Ю. Руденко // Освіта. – 2011. – 2-9 березня (№ 12/13). – С. 10.

65. **Андрущенко В.** Світоч національної педагогічної думки / В. Андрущенко // Освіта України. – 2006. – 29 вересня (№ 73). – С. 8.
66. **Андрущенко В.** Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підруч. для вищ. навч. закладів / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – 4-те вид. випр. та доп. – Київ : Юрінком Інтер, 2016. – 552 с. – *Із змісту: Демократична і соціалістична філософія М. Драгоманова.* – С. 292-294.
67. **Андрущенко В.** Спадщина малознаного Михіяйла Драгоманова – політолога й культуролога / В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник // Драгоманов М. Із наукової спадщини / М. Драгоманов ; редкол. : В. П. Андрущенко, Б. І. Андрусищин, В. П. Бех, Г. І. Волинка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп. секретар, упоряд. та прим.). – К. : Знання України, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 3-22.
68. **Андрущенко В. П.** Сучасна соціальна філософія: курс лекцій : у 2-х т. / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – Київ : Генеза, 1993. – Т. 2. – 317 с. – *Із змісту: Ідея справедливої української держави М. Драгоманова.* – С. 146-148.
69. **Андрущенко В. П.** Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ: Генеза, 1996. – 368 с. – *Із змісту: Ідея справедливої української держави М. Драгоманова.* – С. 266-268.
70. **Антонець М. Я.** “Не шукати ідеалів у старовині та лише в “своїй хаті””: про погляди М. Драгоманова на українсько-російські взаємозв’язки // Відродження. – 1993. – № 2. – С. 65-67.
71. **Арсенич П.** Михайло Драгоманов і Прикарпаття / П. Арсенич // Історико-культурна спадщина Прикарпаття : наук. зб. на пошану П. Арсенича. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. – С. 181-184.
72. **Баган О.** Змагання титанів і епох (до теми: “Іван Франко і Михайло Драгоманов”) / О. Баган // Визвольний шлях. – 2006. – № 7-8. – С. 62-69.

73. **Бакай О. В.** Ліберальні ідеї М. П. Драгоманова / О. В. Бакай // Освіта та наука у вимірах ХХІ століття: матеріали студ. звітно-наук. конференції, 19-20 квітня 2011 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 281-282.
74. **Балака І.** Речник великої правди:о до 125-річчя з дня народження М. П. Драгоманова // Прапор. – 1966. – № 9. – С. 88-91.
75. **Бартошко С.** З'ясування ролі релігії в житті суспільства на матеріалах публікацій М. П. Драгоманова / С. Бартошко // Українська журналістика – 97 : матеріали наук.-практ конф. / за заг. ред. А. Москаленка. – Київ : Центр вільної преси, 1997. – С. 109-112.
76. **Батаєва К.** Проблема церковно-державних відносин у соціології релігії М. Драгоманова / К. Батаєва // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часопис. – 2015. – № 2. – С. 164-174.
77. **Безкоровайна О.** “Народна пісня – дзеркало народної душі” (М. Драгоманов) / О. Безкоровайна // Українознавство: наук. журн. – 2006. – № 1. – С. 259-264.
78. **Безродний Є. Ф.** Світова класична думка про державу і право: навч. посіб / Є. Ф. Безродний, К. Г. Ковальчук, О. С. Масний. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 397 с. – *Із змісту: Михайло Петрович Драгоманов.* – С. 332-337.
79. **Бернштейн М. Д.** Українська літературна критика 50–70-х років ХІХ ст. / АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 492 с. – *Із змісту: М. Драгоманов і його суспільно-літературні погляди в 70-х роках.* – С. 170-274.
80. **Бжеський Р.** Критичні нариси: в 7 т.: національно-політичні погляди Михайла Драгоманова. – Детройт: Українська критична думка, [1962]. – Т. 3. – IV, 133 с. – *Із змісту: Хто був М. Драгоманов та чого він учив.* – С. 7-23; *Див. також : Національно-політичні погляди М. Драгоманова, їх вплив та значення / Р. Задеснянський [псевд.]. – 4-є вид., перевір. і доп. – Торонто: Basilian Press, 1980. – 182 с. ; Те саме, видане у Детройті: Українська критична думка, 1951. – 110 с.*

81. **Бичаров М. Д.** Українсько-болгарські філософські зв'язки: друга половина XIX ст. / М. Д. Бичаров, В. С. Горський. – Київ : Наукова думка, 1966. – 183 с. – *Розкриття ідейної спадщини та світогляду М. П. Драгоманова через дослідження україно-болгарських культурних зв'язків.* – С. 126, 148, 155-163, 165-166.
82. **Бичко А. К.** Історія філософії : підруч. для студ. вищ. заклд. освіт. / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – Київ : Либідь, 2001. – 408 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 367, 374-376.
83. **Білан Т. О.** Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі XIX – поч. XX століть (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Т. О. Білан ; Дніпропетр. держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1998. – 18 с. – *Виховний ідеал в філософії М. Драгоманова.* – С. 5, 12, 14.
84. **Білецький Л.** До початків слав'янофільства М. Драгоманова (1859–1869) / Л. Білецький // Драгоманівський збірник / за заг. ред. В. Сімовича. – Прага : Видання Українського високого педагогічного інституту, заходом т-ва “Сіяч”, [1930–1932]. – Т. 1. – С. 1-65.
85. **Білецький О. М.** Драгоманов / О. Білецький, Д. Заславський, І. Романченко // Літературна газета. – 1959. – № 58. – С. 2-3.
86. **Білодід Ю. М.** Філософія: український світоглядний акцент : навч. посіб. для ВНЗ / Ю. М. Білодід. – Київ : Кондор, 2006. – 356 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 312.
87. **Білокінь С.** Шляхи до істини: про деякі аспекти етичних засад М. П. Драгоманова / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1981. – 16 жовтня (№ 83). – С. 4. *Відгуки: Дорошенко І. Висока відповідальність / І. Дорошенко // Радянське літературознавство. – 1982. – № 1 (253). – С. 27.; Засенко О. Є. Де ж істина? / О. Є. Засенко, В. Г. Сарбей // Радянське літературознавство. – 1983. – № 6 (270). – С. 62-66.*
88. **Боєчко Р.** Ідея “Вільної Спілки” М. Драгоманова – децентралізований проект XIX століття // Вісник Національної академії держдержавного управління при Президентіві України: наук. журн. – 2004. – № 3. – С. 26-33.

89. **Бойко М. П.** Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова): монографія / М. П. Бойко; Дніпродзержинський державний технічний університет. – Дніпродзержинськ, 2008. – 262 с.
90. **Бойко Ю.** М. П. Драгоманов: світогляд і соціально-політичні погляди / Ю. Бойко // Хроніка 2000: Український парламентаризм: історія і сучасність: український культурологічний альманах. – Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1998. – Вип. 23/24. – С. 137-145; *Див. також:* **Бойко Ю. Вибране**: в 4 т. / Ю. Бойко. – Мюнхен, 1981. – Т. 3. – С. 62-72; **Самостійна Україна**. – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 4/5. – С. 7-12.
91. **Болгар О.** Українська мова як найважливіша складова національної самосвідомості: історичний аспект / О. Болгар // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: аспекти професійної комунікації в сучасній освіті: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених і студентів, 9 листопада 2010 р. / ред. кол.: С. В. Шевчук, Т. М. Лобода [та ін.]; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 20-28. – *Про Драгоманова на с. 25, 28.*
92. **Болебрух А. Г.** Українська суспільна думка другої половини ХІХ ст.: деякі специфічні риси / А. Г. Болебрух // Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць / Дніпропетровський нац. ун-т імені О. Гончара. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 3. – С. 51-59.
93. **Борисенко В. Й.** Видатний мислитель і громадський діяч / В. Й. Борисенко // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах: збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ ім. М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 113-118.
94. **Борковський Р.** Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи / Р. Борковський // Українознавство: календар щорічник на 2010 рік / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства філософського факультету. – Київ, 2009. – С. 210-211.

95. **Боровик М. А.** Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) / М. А. Боровик // *Філософія: словник-довідник : навч. посіб. / за ред. : І. Ф. Надольного, І. І. Пилипенка, В. Г. Чернеця. – 3-є вид., доп., випр. і перероб. – Київ : НАКККіМ, 2011. – С. 103-104.*
96. **Брагінець А. С.** До суспільно-політичної характеристики М. Драгоманова / А. С. Брагінець // *Доповіді та повідомлення Львівського університету ім. І. Франка. – Львів : Вид-во Львів. ун-т ім. І. Франка 1947. – Вип. 1. – С. 20-22.*
97. **Брагінець А.** Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка / А. Брагінець. – Львів: Книжково-жунальне вид-во, 1956. – 410 с. – *Вплив М. Драгоманова на формування філософських поглядів І. Франка. – С. 35-40, 44-45, 48, 60-63, 76-77, 79-81, 151, 183, 194, 254, 258, 317, 398-399, 405-408.*
98. **Булан А. П.** Гуманізм політичної доктрини М. Драгоманова / А. П. Булан, О. І. Ситник // *Гуманізм. Людина. Культура: тези доп. людинознавчих філософських читань, Дрогобич, 8-10 жовтня 1992 р. – Дрогобич : Вид-во ДПІ, 1992. – С. 111-112.*
99. **Буслинський В. А.** Основи філософських знань : підруч. для студ. освітньо-кваліфікаційного рівня – молодший спеціаліст / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка ; за ред В. А. Буслинського – 3-тє вид. – Львів : “Новий Світ-2000”, 2008. – 352. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 117-118.*
100. **Бутченко Т. І.** Соціально-політична концепція М. П. Драгоманова: дороговкази сучасного розвитку / Т. І. Бутченко // *Гілея. Філософія. Політологія. Історія: науковий вісник / НПУ ім. М. П. Драгоманова, Українська академія наук. – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 150-158.*
101. **Вандышев В. Н.** Феномен української філософії : соискание идей / В. Н. Вандышев. – Суми : СумГУ, 2009. – 144 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 83-85.*
102. **Варвацев М.** Михайло Драгоманов: портрет політичного мислителя / М. Варвацев // *Вісник НАН України. – 2001. – № 2. – С. 68-71.*
103. **Василенко Н.** Политические взгляды М. П. Драгоманова / Н. Василенко // *Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 26-55.*

104. **Васянович Г.** Вибрані твори: Філософія: в 5 т. / Г. Васянович ; Львів. Наук.-практ. центр проф.-тех. Освіти, АПН України, Львів. держ. фінан. академія. – Львів, 2010. – Т. 1 – 348 с. – *Із змісту: Ідея суспільного прогресу в творчості Михайла Драгоманова.* – С. 163-167.
105. **Висоцький А.** Шлях, яким іде до людей освіта: проблема національного виховання у світоглядній концепції Михайла Драгоманова / А. Висоцький / Освіта. – 2003. – 24 вересня – 1 жовтня (№ 44). – С. 9.
106. **Вільчинський Ю. М.** Соціально-філософські погляди Михайла Драгоманова: історія і сьогодення / Ю. М. Вільчинський // Розвиток філософської думки в Україні ХІХ–ХХ ст.: текст лекцій / Ю. М. Вільчинський, С. В. Вільчинська, А. Ф. Карась, М. А. Скрипник. – Львів : ЛДУ, 1992. – Ч. 2. – С. 49-59.
107. **Вільчинський Ю. М.** Соціально-філософські погляди Михайла Драгоманова: історія і сьогодення / Ю. М. Вільчинський // Розвиток філософської думки в Україні: курс лекцій / підготував Ю. М. Вільчинський. – 2-ге вид. – Київ : ІСДОУ, 1994. – С. 158-168.
108. **Вовк Л. П.** Освіта в науковій і громадянській доктрині М. П. Драгоманова / Л. П. Вовк // Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 154-163.
109. **Возняк М.** До історії місії М. Драгоманова / М. Возняк // Україна. – Київ, 1929. – Кн. 1/2 (32). – С. 48-72.
110. **Возняк М.** За думками Кирило-Мефодіївців: українська державна думка в Драгоманова / М. Возняк // Діло. – Львів. – 1935. – № 168 (28 червня) – С. 1-2. Передрук: Свобода. – Джерсі-Сіті, 1935. – 11 липня (чис. 159). – С. 2.
111. **Возняк М.** Нариси про світогляд Івана Франка / М. Возняк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1955. – 160 с. – *Вплив М. Драгоманова на формування світогляду І. Франка.* – С. 17, 62, 82, 87-91, 97-100, 111-112, 115, 125-127, 146-148, 151, 153-155, 161, 173.

112. **Возняк М.** Українська державність / М. Возняк. – Відень : Друк. А. Гольцгавзена, 1918. – 153 с. – *Питання державності українського народу в працях М. Драгоманова.* – С. 102-109, 114-115.
113. **Возняк С. М.** У боротьбі за дружбу народів: (проблема нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст.) С. М. Возняк. – Львів : Вища школа, 1981. – 192 с. – *Національне питання у творчості М. Драгоманова.* – С. 7, 26, 68, 72-74, 79, 81, 89, 106.
114. **Возняк С.** Філософська думка України: імена та ідеї / С. Возняк, М. Голянич, Ю. Москаленко. – 2-ге вид, доп. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 136 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов (1841–1895).* – С. 88-90.
115. **Волинка Г. І.** Вибране / Г. І. Волинка ; ред. колегія В. П. Андрущенко та ін. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – 541 с. – *Із змісту: Деяко про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова.* – С. 535-539.
116. **Волинка Г.** Деяко про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. Волинка // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 30-34.
117. **Волинка Г.** Подвійне громадянство людини у світах природи і свободи / Г. Волинка // Освіта. – 2003. – 24 вересня – 1 жовтня (№ 44). – С. 5.
118. **Волинка Г. І.** Энергия мысли и свет культуры: к 100-летию со дня смерти М. П. Драгоманова / Г. І. Волинка // Правда Украины. – 1994. – 20 июня.
119. **Воронкова В.** Зародження і еволюція лібералізму в Україні у ХІХ–ХХ сторіччях / В. Воронкова, Н. Ясир // Ранок. – 1994. – № 3. – С. 12-13. – *Про лібералізм М. Драгоманова.*
120. **Вступ до філософії** : історико-філософська пропедевтика : підруч. / Г. І. Волинка, В. І. Гусев, І. В. Огородник, Ю. О. Федів; за ред Г. І. Волинки. – Київ : Вища школа, 1999. – 624 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 521, 575-578, 582.

121. **Встухів М.** Думки про сучасні шляхи української науки / М. Встухів // Свобода. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк. – 1952. – 16 лютого (чис. 39). – С. 3. – *Ф. Мозлі виступав на конференціях УВАН з доповідями: “Американська і українська наука” та “Драгоманів і свідомість світу”.*
122. **Wasilewski L.** Michal Dragomanow // Swiat Siowianski. – 1913. – Т. I. – S. 79-94.
123. **Гаврилів Н.** Націє- і державотворчі погляди М. Драгоманова, І. Франка та їх вивчення в курсі політології / Н. Гаврилів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 54-58.
124. **Гаєвська Л.** Концепція національного відродження в історіософії М. Драгоманова / Л. Гаєвська // Радуга. – 1992. – № 3-4. – С. 111-118.
125. **Гаєвська Л. О.** Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії / Л. О. Гаєвська // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: зб. наук. праць / від. ред. Р. С. Міщук; АН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; Респ. асоц. українознавців. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 42-62.
126. **Галущинський М.** Михайло Драгоманов – ідеолог нової України / М. Галущинський // Життя і мистецтво. – Львів. – 1920. – № 6/8. – С. 145-147. Окр. відбиток: Михайло Драгоманов – ідеолог нової України. – Львів: Накладом Укр. вид. спілки, 1921. – 15 с. (Літературно-наукова б-ка; ч.163). Рец.: Книжка. – 1921. – № 2. – С. 8-9.
127. **Гансова Е. А.** У пошуках національної ідеї (М. Драгоманов та М. Бердяєв) / Е. А. Гансова // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Київ, 1997. – Вип. 3. – С. 12-19.
128. **Герасимчук А.** Деякі аспекти соціально-політичних та філософських поглядів М. П. Драгоманова / А. Герасимчук // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 17: Теорія і практика виховання. – Київ, 2004. – Вип. 1. – С. 153-157.

129. **Герасимчук А. А.** Курс лекцій з філософії: навч. посіб. / А. А. Герасимчук, З. І. Тимошенко. – Київ: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 1999 – 422 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 221-227.
130. **Гермайзе О.** М. П. Драгоманов в українській історіографії / О. Гермайзе // *Філософська і соціологічна думка.* – Київ, 1991. – № 9. – С. 102-130.
131. **Гирич І. Б.** Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / І. Б. Гирич. – Київ: Український письменник, 2014. – 496 с. *Зі змісту: М. Драгоманов: радикальне, космополітичне, національне. Федералізм як неминучий етап на шляху до кінцевої окремішності.* – С. 269-276.
132. **Голобородько Я.** Інтелектуальні портали Михайла Драгоманова / Я. Голобородько // *Слово і час.* – 2011. – № 9. – С. 3-15.
133. **Гомотюк О. Є.** Громадянське суспільство очима М. Драгоманова / О. Є. Гомотюк // *Збірник наукових праць НДІ українознавства.* – Київ, 2004. – Т. 3. – С. 76-87
134. **Гомотюк О.** Ідеї соборності в Українознавчих дослідженнях на рубежі ХІХ–ХХ століть / О. Гомотюк // *Українознавство.* – Київ, 2005. – № 2. – С. 63-68.
135. **Гомотюк О.** Соборницький аспект українознавчих досліджень М. Драгоманова / О. Гомотюк // *Наукові записки Тернопільського Національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія.* – Тернопіль, 2005. – Вип. 1. – С. 225–229.
136. **Горбач Н.** Дитинство, юність, молоді роки. Розділ з неопублікованої книжки “Справжня постать Михайла Драгоманова” / Н. Горбач // *Дзвін.* – 2007. – № 7. – С. 101-106.
137. **Горбач Н. Я.** Специфіка української філософії / Н. Я. Горбач. – Львів: Каменяр, 2006. – 126 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 163-167.
138. **Горбач Н. Я.** Справжній Михайло Драгоманов / Н. Я. Горбач. – Львів: Каменяр, 2008. – 167 с.

139. **Горбенко С. С.** Естетико-педагогічні погляди М. П. Драгоманова / С. С. Горбенко // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова : матеріали звіт.-наук. конф. викладачів за 1991 р. – Київ : КДПІ, 1992. – С. 261-262.
140. **Горленко В. В.** Погляди Михайла Драгоманова на реформування українського суспільства / В. В. Горленко // Часопис Київського університету права: до 15-річчя Київського університету права НАНУ. – Київ, 2010. – № 4. – С. 52-54.
141. **Горовий Б.** Деякі аспекти формування української національної свідомості в історичній ретроспективі: М. П. Драгоманов про автономію України та федеративний устрій / Б. Горовий // Актуальні проблеми формування національної свідомості під час навчання у вищих навчальних закладах : матеріали круглого столу 22 жовтня 2010 р. – Донецьк, 2010. – С. 29-33.
142. **Горський В. С.** Исследования мировоззрения Н. Г. Чернышевского украинскими советскими историками общественной мысли / В. Г. Горський // Н. Г. Чернышевский и философская мысль на Украине: сборник / ответ. ред. : П. Т. Манзенко ; АН Украинской ССР, Ин-т философии. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 150-174. – *Порівняння суспільної думки Н. Г. Чернишевського та М. П. Драгоманова в 20-х роках ХХ ст.* – С. 170.
143. **Горський В. С.** Історія української філософії : навч. посіб. : курс лекцій / В. С. Горський; Міжнар. фонд “Відродження”, Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”. – Київ : Наукова думка, 1996. – 287 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 172-173, 180-186, 192, 225.
144. **Горський В. С.** Історія української філософії : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вузів / В. С. Горський. – 3-тє вид. – Київ : Наукова думка, 1997. – 288 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 181-187.
145. **Горський В. С.** Історія української філософії : навч. посіб / В. С. Горський. – 4-тє вид. доп. – Київ : Наукова думка, 2001. – 376 с. *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 155, 206, 208, 210, 217-227, 235, 287-288, 368.

146. **Горський В. С.** Історія української філософії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – Київ : Либідь. – 2004. – 488 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 184, 251-252, 260-268, 339, 442, 444, 450, 467-468, 470.
147. **Грабович Г.** До питання критичного самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Третій міжнародний конгрес українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.): [наук. доп.]. Літературознавство. Бібліографія. Інформатика / Міжнар. асоц. українців та ін.; упоряд та відп. ред. О. Мишанич. – Київ, 1996. – С. 27-31.
148. **Грабович Г.** До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90-94.
149. **Григор'єв В. Й.** Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Й. Григор'єв ; Київський економічний інститут менеджменту. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 248 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 154-155.
150. **Гринів О.** Українська націологія: ХІХ – початок ХХ ст. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2005. – 288 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов як один із фундаторів націології.* – С. 90-115.
151. **Гриценко І. С.** “Людина земная з печаттю пророка...”: [про М. Драгоманова] / І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко // Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклад.: І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – Київ, 2009. – С. 6-76.
152. **Гриценко І. С.** Ідейна спадщина Михайла Драгоманова і українська революція 1917–1921 рр. / І. С. Гриценко // Українська державність: історія і сучасність : матеріали наук. конф. (січень 1993 р.) / Ін-т нац. відносин і політології; гол. ред. І. Ф. Курас. – Київ, 1993. – С. 218-220.
153. **Грушевський М.** Михайло Драгоманов ідеолог Нової України / М. С. Грушевський. – Львів : Накладом Укр. Вид. Спільки, 1921. – 15 с.
154. **Грушевський М. С.** Місія М. Драгоманова / М. С. Грушевський // Україна. – Київ, 1926. – Кн. 2/3 (17). – С. 3-28.

155. **Гураль П.** Українська ідея М. Драгоманова та сучасне конституційне забезпечення суверенітету України / П. Гураль // Драгоманівський збірник: “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Андрусика. – Львів : Світ, 1996. – С. 141-145.
156. **Гуренко М. М.** Погляди Михайла Драгоманова на можливості гарантій праві і свобод людини і громадянина / М. М. Гуренко // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – Луганськ, 2001. – Вип. 3. – С. 34-38.
157. **Даниленко В.** Драгоманов у житті і світі Володимира Вернадського / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : щорічник / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 2013. – № 18. – С. 45-54.
158. **Данильян О. Г.** Основи філософії : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко ; Нац. юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2003. – 352 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 123-124.
159. **Данильян О. Г.** Філософія : підруч. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань ; Нац. університет “Юридична Академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2013. – 432 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 178-179.
160. **Данков Е.** Леся Українка и философските ценности в духовна та история на Украина и България (Към историко-философското образование) / Е. Данков // Драгоманівські студії : матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій “Драгоманівські студії” / МЗС України, Посольство України в Болгарії, Фондація “Мати Україна”, Українська недільна школа. – Софія, 2013. – С. 124-133. – Лит : 3 н. – *Родинні цінності М. Драгоманова.*
161. **Дашкевич Я. Р.** Пізній М. Драгоманов: погляди і дії / Я. Р. Дашкевич // Ратуша. – Львів, 1992. – № 35 (7- квітня). – С. 4; № 37 (11 квітня). – С. 5; № 38 (14 квітня). – С. 7.

162. **Дашкевич Я.** Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури = Personages. Essays on person in history, politics and culture / Я. Дашкевич ; НАН України, Ін-т укр. археогр. та джерелоз. ім. М. С. Грушевського, Львів. відділення. – 2-ге вид., виправ. й доп. – Львів : Літературна агенція “Піраміда”, 2007. – 704 с. – *Із змісту: Пізній Драгоманов: погляди і дії.* – С. 229-306.
163. **Дашкевич Я.** Учений, політик, публіцист (М. Драгоманов) / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3-6.
164. **Денискіна Г.** Функціонування потенційних слів у наукових працях Михайла Драгоманова. На прикладі “Чудацьких думок про українську національну справу” / Г. Денискіна // Дивослово. – 2008. – № 3. – С. 33-35.
165. **Денисюк І.** Речник національної ідеї / І. Денисюк // Дзвін. – Львів, 2006. – Ч. 8. – С. 103-110.
166. **Дем’яненко Н.** “Громадівський соціалізм” М. П. Драгоманова: еволюція поглядів, концептуалізація ідей / Н. Дем’яненко // Рідна школа : щомісяч. наук.-пед. журн. – 2016. – № 1. – С. 52-56.
167. **Депенчук Л. П.** Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. – 210 с.
168. **Діптан І.** Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова: візія І. П. Лисяка-Рудницького / І. Діптан // Рідний край: альманах Полтавського держ. пед. ун-ту / Полтавський держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2013. – № 1 (28). – С. 165-186.
169. **Дмитриченко В. С.** До оцінки соціалістичних поглядів М. П. Драгоманова (1841–1895) / В. С. Дмитриченко // З історії філософії та соціології на Україні: республіканський міжвідомчий збірник / відп. ред. : В. Ю. Євдокименко. – АН Української РСР, Ін-т філософії. – Київ : Наукова думка, 1968. – С. 83-95.
170. **Дмитриченко В. С.** Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / В. С. Дмитриченко. – Київ : Вища школа, 1974. – 224 с. – *М. Драгоманов і поширення соціалістичної думки.* – С. 5-7, 32, 52-53, 56-57, 59, 67-71, 76, 84, 96, 98-100, 102-107, 109, 112-118, 120-124, 127-134, 137-138, 151-155, 157, 166, 168-169, 176, 179, 183, 187, 189-192, 194-202, 205-212.

171. **Дмитриченко В. С.** Українські соціалісти 70-80-х років XIX ст. про державу / В. С. Дмитриченко // Проблеми філософії : міжвід. наук. зб. – Київ, 1969. – Вип. 13. – С. 72-77.
172. **Дмитриченко В.** Соціалістичні погляди М. П. Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х років XIX ст / В. Дмитриченко, М. Рудько // Український історичний журнал : наук. журн. / АН України, Ін-т історії. – 1966. – № 9. – С. 36-45.
173. **Добровольський Л.** До первісної ідеології Драгоманова (лист до М. М. Шульженка) / Л. Добровольський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ. – 1926. – Кн. 7/8. – С. 385-389.
174. **Довбищенк Я. Є.** М. Драгоманов: його життя, наукова, політична та громадська діяльність / Я. Є. Довбищенко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків : Вид. Обл. Союзу спожив. кооператорів Півдня Росії ; Друк. “ПОЮР”, 1919. – 79 с. – (Українська б-ка ; Серія 3).
175. **Довбня В.** Філософсько-освітні погляди М. П. Драгоманова / В. Довбня // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 1. – С. 152-161.
176. **Довгич В.** Проект свободи. Михайло Драгоманов – основоположник конституційної теорії / В. Довгич // Українська культура. – 1991. – № 9. – С. 6-7.
177. **Довгич В. А.** Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова : навч. посіб. для студ. спец. “Українознавство”, “Політологія”, “Історія світової публіцистики” / В. А. Довгич ; М-во вищої і середньої спец. освіти України, Навч.-метод. кабінет з вищої освіти, Київський держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ : НМКВО, 1991. – 155 с.
178. **Довгич В.** Фундатор наукових засад української ідеї [М. Драгоманов] / В. Довгич // Вісник АН України. – Київ, 1993. – № 4. – С. 20-27.
179. **Донцов Д.** Шевченко і Драгоманов / Д. Донцов // Дві літератури нашої доби / Д. Донцов. – Торонто, 1958. – С. 28-46.

180. **Дорошенко В.** Михайло Драгоманов і його думки про релігійні та церковні справи / В. Дорошенко // Віра і наука. – Коломия. – 1926. – № 6. – С. 10-19.
181. **Дорошкевич О.** Драгоманов в українській критиці / О. Дорошкевич // Життя й революція. – 1926. – № 2-3. – С. 57-68.
182. **Драгоманов С.** [Доповідь проф. С. Драгоманова про федералізм] / С. Драгоманов // Українські вісті. – Ульям. – 1954. – № 19(4 березня). – С. 3. – *Про ідеї федералізму М. Драгоманова.*
183. **Драгоманов С.** Основи соціалістичних поглядів Михайла Драгоманова / С. Драгоманов // Вільна Україна. – Детройт. – 1956. – 4 грудня (ч. 10). – С. 9-19.
184. **Драгоманова-Шишманова Л.** Зі споминів про М. Драгоманова / Л. Драгоманова-Шишманова // Нова Україна. – Прага. – 1923. – № 6. – С. 70-80. – *Із змісту: Моя наука і філософічні суперечки з батьком.*
185. **Дробот І.** Ідейні орієнтації як соціальна перспектива / І. Дробот // Освіта. – 2003. – 24 вересня – 1 жовтня (№ 44) – С. 4. – *Аналіз ідейних орієнтацій М. Драгоманова.*
186. **Дроздова Г. Л.** Развитие этической концепции Н. Г. Чернышевского революционными демократами Украины конца XIX – начала XX вв. / Г. Л. Дроздова // Н. Г. Чернышевский и философская мысль на Украине: сборник / ответ. ред.: П. Т. Манзенко; АН Украинской ССР, Ин-т философии. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 105-125. – *Порівняння поглядів про соціалізм К. Маркса, Ф. Енгельса та М. Драгоманова. – С. 112.*

187. **Другі Міжнародні драгоманівські читання** : матеріали до 165-річчя з дня народження Михайла Драгоманова, 26-27 жовтня 2006 р. / уклад. : Г. І. Волинка та ін. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 1. – 196 с. – **Із змісту:** **Андрущенко В. П.** Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В. П. Андрущенко, **В. Ф. Погребенник.** – С. 3-8; **Болгарський А.** Перспективи розвитку мистецької освіти у світлі ідей М. П. Драгоманова / А. Болгарський. – С. 29-32; **Волинка Г.** Ще раз про філософську позицію Михайла Драгоманова / Г. Волинка. – С. 45-48; **Дем'яненко Н.** Теорія “громадівського соціалізму” М. П. Драгоманова: філософсько-педагогічний вимір / Н. Дем'яненко. – С. 56-61; **Дробот І.** Українська ідея в історико-філософській спадщині Михайла Драгоманова / І. Дробот. – С. 71-73; **Жадько В.** Концепція творчості як складової пам'яті у філософсько-історичній спадщині науковця та публіциста Михайла Драгоманова / В. Жадько. – С. 74-85; **Закович М.** Питання релігії і церкви у філософській спадщині М. П. Драгоманова / М. Закович. – С. 85-87; **Ідзьо В.** М. П. Драгоманов – публіцист, фольклорист, історик, філософ та політик-пробуджувач українського суспільства в ХІХ столітті / В. Ідзьо. – С. 97-100; **Левинська І.** Ціннісний аспект в науково-творчому доробку Михайла Драгоманова / І. Левинська. – С. 107-108; **Мозгова Н.** Недільні школи в Києві і М. Драгоманов / Н. Мозгова. – С. 123-127; **Мудрак В.** Парадигма “індивідуальне-суспільне в історії” в творчості Михайла Драгоманова / В. Мудрак. – С. 127-130; **Тимошенко О.** Ідеї М. П. Драгоманова про створення єдиного освітнього простору у контексті сучасної педагогічної теорії / О. Тимошенко. – С. 173-178.
188. **Дубина М. І.** Правда звинувачує: українська література в боротьбі проти буржуазного націоналізму: літературно-критичний нарис / М. І. Дубина. – Київ : Радянський письменник, 1982. – 206 с. – *Про суперечливий світогляд М. Драгоманова.* – С. 8, 10, 25, 38-39, 67, 71-73, 92-93, 116-117.
189. **Дубина С. В.** Розвиток ідеї федералізму у творчості М. П. Драгоманова / С. В. Дубина // Українська державність: історія і сучасність: матеріали наук. конф. (січень 1993 р.) / Ін-т нац. відносин і політології ; гол. ред. І. Ф. Курас. – Київ, 1993. – С. 64-66.

190. **Дубінін В. В.** Розвиток філософської думки в Україні : навч. посіб. / В. В. Дубінін. – Краматорськ : ДДМА, 2006. – 208 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 119-120.
191. **Дунай П.** “Шевченко, українофіли й соціалізм” (Проблематичний зріз передмови й приміток Андрія Ніковського до книжки Михайла Драгоманова) / П. Дунай // Дивослово. – 2005. – № 10. – С. 54-58.
192. **Духовне життя українського суспільства:** теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : у 3-х кн. : кол. монограф. / за ред. М. Михальченка, В. Скотного. – Київ ; Дрогобич, 2009. – 244 с. – *Філософські погляди М. Драгоманова.* – С. 151-152.
193. **Ефремов С.** Из общественной жизни на Украине / С. Ефремов // Русское богатство. – Санкт-Петербург. – 1908. – № 7. – С. 17-57. – *М. Драгоманов про соціалістичні ідеї.* – С. 30-32.
194. **Ефремов С.** Памяти М. П. Драгоманова: по поводу 20-летия годовщины смерти / С. Ефремов // Украинская жизнь. – 1915. – № 7. – С. 19-36.
195. **Єкельчик С.** Пробудження нації: до концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єкельчик. – Мельбурн : ун-т ім. Монаша, Відділ славістики, 1994. – 126 с. – *Із змісту: “Український соціалізм”. Оцінка поглядів і діяльності М. П. Драгоманова та І. Я. Франка.* – С. 100-121.
196. **Жадько В. О.** Головні філософські аспекти самоактуалізації творчої особистості в еволюційній концепції Михайла Драгоманова / В. О. Жадько // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 30. – С. 303-315.
197. **Жадько В. О.** Історична пам’ять в розвитку духовності особистості: соціально-філософський аспект : монографія / В. О. Жадько. – Київ : ПП “Павлушка”, 2006. – 480 с. – *Із змісту: Роль еволюційної концепції про духовність та історичну пам’ять у наукових працях Михайла Петровича Драгоманова.* – С. 174-199.

198. **Жадько В. О.** Михайло Драгоманов – публіцист, редактор, видавець / В. О. Жадько // Актуальні проблеми соціальних комунікацій: зб. наук. пр. / НПУ ім. М. П. Драгоманова, факультет укр. філології та літ. творчості ім. А. Малишка, Кафедра журналістики / редкол.: Висоцький А. В., Жадько В. О. та ін.; передмова В. О. Жадька [с. 3]. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. – Вип. 6: Журналіст, видавець і редактор: проблеми фахової діяльності. – С. 4-18.
199. **Животко А.** Соціалістична думка на Україні / Арк. Животко // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 28, 22 січня. – С. 2-3; № 30, 24 січня. – С. 2.
200. **Жмир В.** “Чудацькі думки” через сто років (до річниці М. Драгоманова) // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9.
201. **З викладу “Про ідеологію М. Драгоманова”** // Свобода. – Джерсі-Сіті. – 1935. – 23 грудня (чис. 298). – С. 1.
202. **З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні** / Д. Х. Острянин (відп. ред.), Г. Г. Ємельяненко, Т. І. Скирда; АН Української РСР, Ін-т філософії. – Київ: Вид-во академії наук Української РСР, 1956. – 147 с. – *Критика ідейних поглядів М. П. Драгоманова та його негативне ставлення до поширення марксистських ідей в Україні.* – С. 118, 121-122.
203. **Забужко О. С.** Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. С. Забужко; АН України, Ін-т філософії. – Київ: Наукова думка, 1992. – 116 с. – *Філософія М. Драгоманова в європейському контексті.* – С. 12, 19, 51, 81, 108, 114-115.
204. **Забужко О. С.** Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. С. Забужко. – Київ: Основи, 1993. – 128 с. – *М. Драгоманов і формування теоретичних засад української ідеї.* – С. 13, 21, 54, 87, 109, 116, 122.
205. **Забужко О. С.** Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – 2-ге вид. – Київ: Факт, 2009. – 156 с. – *М. Драгоманов і формування теоретичних засад української ідеї.* – С. 18, 26, 66, 104-105, 139, 148.

206. **Заверющенко Н.** Михайло Драгоманов у дискусії про польське питання на сторінках женецької емігрантської преси початку 80-х років XIX ст. / Н. Заверющенко // Наукові записки Інституту журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка. – 2003. – Т. 11. – С. 68-72.
207. **Заверющенко Н. С.** Національна ідея в політичному дискурсі Михайла Драгоманова / Н. С. Заверющенко // Вісник Харківського національного університету. Сер. : Філологія. – Харків, 2001. – № 520. – С. 282-285.
208. **Закович М.** Релігія і церква у філософській спадщині М. П. Драгоманова / М. Закович // Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / редкол. : В. Андрущенко, ... В. Бех, О. Падалка, Г. Волинка [та ін.]; упоряд. : В. Погребенник, С. В. Шевчук, Н. Д. Осьмак ; М-во освіти, науки, молоді та спорту України ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 114-124.
209. **Заславський Д. И.** М. П. Драгоманова: (к истории украинского национализма) / Д. И. Заславский. – 2-е изд. – Москва : Изд-во Всесоюз. о-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. – 240 с.
210. **Заславський Д.** Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність / Д. Заславський, І. Романченко. – Київ : Дніпро, 1964. – 199 с.
211. **Захара І. С.** Українська філософія : навч. посіб. / І. С. Захара. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – 352 с. – *Із змісту : Соціальна філософія Михайла Драгоманова. – С. 233-237. Це про М. Драгоманова. – С. 57, 219, 281, 283, 288, 294.*
212. **Здорікова Н. В.** М. П. Драгоманов і українська національна свідомість / Н. В. Здорікова // Політологічний вісник: Політична думка в Україні: минуле і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. Київ, 1-4 лютого 1993 р.: у 4 ч. / М-во освіти України; Ін-т систем дослід. освіти; Київ. ун-т ім Т. Шевченка; відпов. ред. Л. В. Губерський. – Київ, 1993. – Ч. 1. – С. 140-148.

213. **Здорікова Н. В.** Проблема української національної свідомості в політичних поглядах М. Драгоманова : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.01 / Н. В. Здорікова ; М-во освіти України; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1994. – 19 с.
214. **Злупко С.** М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині / С. Злупко // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 59-71.
215. **Иваньо И.** Очерк развития эстетической мысли Украины / И. Иваньо ; отв. ред. И. П. Головаха. – Москва : Искусство, 1981. – 424 с. – *Роль М. Драгоманова в розвитку української філософської думки.* – С. 117, 208-215, 228, 240, 339, 342-343, 365.
216. **Из истории общественной мысли и общественного движения в России** / председатель редкол. М. С. Персов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1964. – 208 с. – *Про М. П. Драгоманова.* – С. 85, 90, 108, 111, 201-202.
217. **История философии в СССР** : в 5 т. / рук. авт. кол. В. Е. Евграфов. – Москва : Наука, 1968. – Т. 3. – 672 с. – *Вплив М. П. Драгоманова на ідейне життя в Україні в другій половині XIX ст.* – С. 499-500.
218. **История философии** : учеб. для высшей школы / под. общ. ред. Н. И. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рыбалко. – Харьков : Консум, 2002. – 752 с. *Из содержания : Социальная философия Михаила Драгоманова.* – С. 628-628.
219. **Иванова Л. Г.** М. Драгоманов про національне питання / Л. Г. Иванова // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах : зб. стат. викладачів кафедри історії України НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 94-107.
220. **Иванова Л. Г.** Національна ідея в політичній публіцистиці М. Драгоманова / Л. Г. Иванова // Українська суспільно-політична думка XVIII – XIX ст. : напрямки, форми, тенденції. Наукові розвідки / Л. Г. Иванова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 299-314 ; *Див. також:* Вісник Київського міжнародного університету. – Київ, 2005. – Вип. 7. – С. 144-156.

221. **Іванова Р.** О. І. Герцен і М. П. Драгоманов. (До 100-річчя від дня смерті О. І. Герцена) // Український історичний журнал: наук. журн. / АН України, Інститут історії. – 1970. – № 1. – С. 130-134.
222. **Іванова Р.** М. П. Драгоманов і революційне народництво (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Український історичний журнал: наук. журн. / АН України, Інститут історії. – 1966. – № 9. – С. 46-59.
223. **Іванова Р.** Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України / Р. Іванова. – Київ : Київськ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1971. – 224 с.
224. **Іванченко Р. П.** Апостол українського відродження: до 175 річниці від дня народження М. Драгоманова / Р. П. Іванченко. – Київ : Вид-во КиМУ, 2016. – 390 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов - ідеолог нового українства. – С. 259-276; Драгоманов про національне питання. – С. 276-285.*
225. **Іванченко Р.** Драгоманов / Р. Іванченко // Літературна Україна. – 1988. – № 13. – С. 2.
226. **Іванченко Р.** Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісник АН України. – 1993. – № 4. – С. 27-29.
227. **Іванченко Р.** Живі поміж живими. (Про суспільно-політичну і громадську діяльність М. Драгоманова) / Р. Іванченко // Вітчизна. – 1968. – № 4. – С. 162-173.
228. **Іванченко Р.** Мислитель, учитель, літератор: до 90-річчя від дня смерті Михайла Драгоманова / Р. Іванченко // Життя і слово. – Торонто. – 1985. – № 21 (27 травня). – С. 8.
229. **Іванченко Р.** Плугатар великого поля (Про українського публіциста, видатного діяча суспільно-політичного життя XIX ст. М. Драгоманова) / Р. Іванченко // Вітчизна. – 1966. – № 8. – С. 175-183.

230. **Іванченко Р. П.** Раби Києва не мовчали: наукові розвідки / Р. Іванченко, упоряд. : І. П. Ющук. – Київ : Дніпро, 2009. – 520 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов про концепції революційно-демократичних ідеологів. – С. 67-78; Михайло Драгоманов про народницький соціалізм та лібералізм. – С. 129-138; Михайло Драгоманов – ідеолог нового українства. – С. 206-220.*
231. **Іванченко Р.** Сурмач правди і боротьби: (про М. П. Драгоманова) / Р. Іванченко // Дніпро. – 1966. – № 10. – С. 141-147.
232. **Іванченко Р. П.** Українська державність в 20-90-х рр. : навч. посіб. / Р. П. Іванченко. – Київ, 2000. – 256 с. – *Із змісту: Драгоманов – ідеолог нового українства. – С. 175-188.*
233. **Ігнатська А.** Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М. П. Драгоманова / А. Ігнатська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / М-во освіти і науки України, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – Вип. 10. – С. 185-193.
234. **Ігнатська А.** Філософія історії давньої (за працею М. П. Драгоманова “Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит”) / А. О. Ігнатська // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2007. – Вип. 21. – С. 64-70.
235. **Ідеї анархізму в наукових працях Драгоманова** // Мета. – Львів. – 1938. – № 10 (13 березня). – С. 2-3.
236. **Ідзьо В.** М. П. Драгоманов – публіцист, фольклорист, історик, філософ та політик – пробуджувач українського суспільства в ХІХ столітті / В. Ідзьо // Збірник наукових праць НДІ Українознавства. – Київ, 2007. – Т. 14. – С. 393-395.
237. **Історія української філософії** : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. В. Бондар, Г. В. Вдовиченко, Н. Ю. Кривда [та ін.]. – Київ : Академвидав, 2008. – 622 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 312, 419, 429, 431-440, 445, 456-457, 465, 493-495, 527-528, 540-541, 573, 607.*

238. **Історія української філософії** : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. Ю. Русин, І. В. Огородник, С. В. Бондар [та ін.] ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ : Київський університет, 2008. – 592 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 290, 397-406, 411, 421-422, 429, 456-458, 488-489, 500, 561-562.
239. **Історія української філософії** : хрестоматія / упоряд. М. В. Кашуба ; М-во освіти і науки України; Львівський національний університет ім. І. Франка. – 2004. – 356 с. – *Із змісту: Михайло Петрович Драгоманов.* – С. 288-289.
240. **Історія української філософії** : хрестоматія : у 2-х т. / Дрогобицький держ. пед. університет ім. І. Франка; укладач. А. Бурій. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка, 2015. – Т. 2. – 541 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов.* – С. 89.
241. **Історія філософії на Україні** : у 3 т. / Акад. наук Укр. РСР, Ін-т філософії ; редкол. : В. І. Шинкарук. – Київ, 1987. – Т. 2. – 367 с. – *Із змісту: Філософсько-соціологічні погляди драгоманівців О. О. Потебня і М. П. Драгоманов.* – С. 150-167.
242. **Історія філософії України**: хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. : М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко [та ін.]. – Київ : Либідь, 1993. – 560 с. – *Із змісту: Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895).* – С. 372-373; *Ще про М. Драгоманова.* – 386-387, 389, 434, 530-531.
243. **Історія філософії України**: навч. посіб. / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко ; ред. М. С. Тимошик. – Київ : Либідь, 1994. – 413 с. – *Із змісту: Ідея національного поступу в творчості М. Драгоманова, Лесі Українки та І. Франка.* – С. 302-309; *Проблеми формування української державності.* – С. 309-312; *Філософський світогляд українських революційних демократів.* – С. 313-318.
244. **Історія філософії** : підруч. / за ред. В. І. Ярошовець ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Київ : Київський університет, 2010. – 928 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 822, 285.

245. **Історія філософії** : підруч. / за ред. В. І. Ярошовець ; Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка, Філософський факультет, кафедра історії філософії. – Київ : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 774 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 762-763, 765.
246. **Історія філософії** : підруч. для вищ. шк. / В. Г. Кремень (керівник авторського колективу), В. С. Афанасенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін. – 2-ге вид, пер. та доп. – Харків : Прапор, 2003. – 768 с. – *Із змісту: Соціальна філософія Михайла Драгоманова.* – С. 445.
247. **Історія філософії**: словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. – Київ : Знання України, 2006. – 1200 с. – *Із змісту: Драгоманова Михайло Петрович (1841–1895 рр.).* – С. 1148-1149.
248. **Історія філософії**: словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. – 2-ге вид. перероб. – Київ : Знання України, 2012. – 1087 с. – *Із змісту : Драгоманова Михайло Петрович (1841–1895 рр.).* – С. 926-927.
249. **Історія філософської думки в Україні** : курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – Київ : Вища школа: Знання, 1999. – 543 с. – *Ізі змісту: Михайло Драгоманов.* – С. 395-402.
250. **Йосипенко С.** Михайло Драгоманов та європейська ліберальна культура / С. Йосипенко // Мандрівець: журн. гуманітарних студій. – 2014. – № 6. – С. 79-84.
251. **Казєва О.** Михайло Драгоманов та українофільство / О. Казєва // Філософія як складова університетської освіти : зб. уаук. праць студентів НПУ ім. М. П. Драгоманова / за ред. Г. І. Волинки. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006 – С. 31-35.
252. **Казєва О. О.** Становлення світоглядних орієнтирів Михайла Драгоманова в умовах суспільної полікультурності II половини XIX ст. / О. О. Казєва // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : зб. наук. праць звітно-наукової конф. викладачів ун-ту за 2010 рік, 9-10 лютого 2011 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 133-134.

253. **Карабанов М. М.** Ідеї незалежності та державності в концепції демократичного федералізму М. Драгоманова / М. М. Карабанов, П. Г. Радько // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія : Історія. – Київ, 1999. – Вип. 48. – С. 49-52.
254. **Карамзіна М.** Ідея федералізму та її носії в українському національно-визвольному русі / М. Карамзіна // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р.: у 2 ч. / відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 1997. – Ч. 1. – С. 153-163. – *Ідеї федералізму М. Драгоманова – С. 157-159.*
255. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась ; М-во освіти і науки України, Львівський Нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с. – *Погляди М. Драгоманова на громадянське суспільство. – С. 402, 463-464, 488, 491, 509*
256. **Карпенко М. М.** О. Максимович і М. П. Драгоманов: наступність розвитку ідей Київської історико-філософської школи в Університеті Святого Володимира / М. Карпенко // Драгоманівські студії : матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій “Драгоманівські студії” / МЗС України, Посольство України в Болгарії, Фондація “Мати Україна”, Українська недільна школа. – Софія, 2013. – С. 25-32. – Літ. : 9 н.
257. **Катренко А.** Викривач царського самодержавства. (До 125-річчя з дня народження М. П. Драгоманова). (з публ. Документів з фондів жандармських управлінь) // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 64-69.
258. **Катренко А. М.** У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках ХІХ ст.). / А. М. Катренко ; КНУТШ. – Київ : КНУТШ, 2001. – 230 с. – *Книги М. Драгоманова у пропаганді визвольних ідей. – С. 55-56.*
259. **Катренко А. М.** Український національний рух ХІХ століття (По сторінках праць Михайла Драгоманова) / Катренко А. М., Беззуб Ю. В. – К. : Київський військовий гуманітарний інститут, 1997. – 51 с.

260. **Качуровський М. О.** З історії української філософії : навч. посіб. / М. О. Качуровський ; Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми : Ред.-видав. відділ СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2000. – 65 с. – *Внесок М. П. Драгоманова у розвиток української філософської думки кінця ХІХ – початку ХХ ст.* – С. 39.
261. **Кириленко Н. М.** Драгоманов – предшественник революционного демократизма И. Франко / Н. М. Кириленко // Ученые записки Московского областного педагогического института. – Москва, 1969. – Т. 246, Вып. 14. – С. 36-46.
262. **Кислюк К. В.** Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції : монографія / К. В. Кислюк. – Харків : ХДАК, 2008. – 288 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 156, 159, 160, 163-165, 172-174.
263. **Кистяковський Б. М. П.** Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре: к годовщине смерти / Б. Кистяковский // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 10-35. Окр. вид. : Москва, 1912. – 28 с.
264. **Кистяковський Б. А.** Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – Санкт-Петербург : Изд-во Христианского гуманитарного ин-та, 1998. – 800 с. – *Соціологічний та правовий світогляд М. Драгоманова.* – С. 578-588, 593, 596-602, 604-637, 649-668.
265. **Ковальчук І.** Українська національна ідея у версіях М. Драгоманова і Д. Донцова / І. Ковальчук // Практична філософія / Благодійна організація “Центр практ. філософії”, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2007. – № 1. – С. 203-208 ; див. також: **Університет.** – 2007. – № 4. – С. 102-110.
266. **Ковриженко О.** Погляди М. П. Драгоманова на федеративний устрій суспільства / О. Ковриженко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 5. – С. 9-12.
267. **Козак С.** Михайло Драгоманов і питання східнослов'янських взаємин / С. Козак // Наша культура. – Варшава. – 1972. – № 1(165). – С. 6-7.

268. **Козак І. Й.** Основи української філософії: навч. посіб. / І. Й. Козак. – Кам'янець-Подільський : Абетка нова, 2001. – 224 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 140-148.
269. **Козак І. Й.** Основи української філософії: навч. посіб. / І. Й. Козак ; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. – 2-ге вид, доп. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – 192 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 128-135.
270. **Колодний А. М.** Релігійна духовність українців: вияв, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – Львів : Логос, 1996. – 183 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов: національні релігії українців.* – С. 87-104.
271. **Коляда І. А.** Михайло Драгоманов. Апостол правди, науки і свободи : біографіч. наук.-популяр. нарис / І. А. Коляда ; Ін-т історії НАН України. – Київ : Вид-во Інституту історії НАН України, 2016. – 212 с.
272. **Коляда І.** Поняття “інтелігенція”: історіософські конструкції Миколи Костомарова, Івана Франка та Михайла Драгоманова / І. Коляда // *Історія. Філософія. Релігієзнавство* : наук. журнал / Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – 2007. – № 3. – С. 11-15.
273. **Коляда І.** Український рух 80-х – 90-х рр. ХІХ ст. / І. Коляда // *Історія.* – 2007. – № 5. – С. 6-12.
274. **Комариця М.** За що “католики” й “націоналісти” не любили Михайла Драгоманова? / М. Комариця // *Вісниківство: літературна традиція та ідеї* : наук. зб. / Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка, Наук.-ідеолог. центр ім. Д. Донцова. – Дрогобич : Посвіт, 2012. – Вип. 2. – С. 231-241.
275. **Комзюк В. Т.** Драгоманівська візія української соборності в контексті актуальних політико-правових проблем України / В. Т. Комзюк, Л. Т. Комзюк, О. Л. Комзюк // *Україна соборна* : зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2006. – Вип. 4, Т. 1. – С. 128-132.
276. **Комзюк Л. Т.** Конституційно-правова доктрина М. Драгоманова / Л. Т. Комзюк. – Луцьк : Надтир'я, 1997. – 72 с.

277. **Конверський А. Є.** 165 років філософії в університеті / А. Є. Конверський // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 165-річчю Київ. ун-ту: пленарне засідання / гол. оргкомітету В. В. Скопенко ; КУТШ. – Київ, 1999. – С. 107-117. – *Про М. Драгоманова.* – С. 109.
278. **Коновальчук В. М.** Драгоманов і його ідея “чиста справа вимагає чистих засобів” / В. Коновальчук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 70-72.
279. **Кононов І. Ф.** Формування уявлень про просторові характеристики українського суспільства: від М. Драгоманова до М. Хвильового / І. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць: у 2 т. / редкол. : В. С. Бакіров, В. Л. Арєніна, О. Д. Куценко ; М-во освіти і науки України, Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – Т. 1. – С. 3-12.
280. **Копержинський К.** Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. / Копержинський К. // Україна. – 1930. – Кн. 39. – С. 64-96; Кн. 40. – С. 9-54.
281. **Копилов А. О.** Вплив М. Драгоманова на трансформацію слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці 70-80 рр. XIX ст. / А. О. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ін-ту. Серія: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11 – С. 111-121.
282. **Коротич Г. В.** Історія філософії України : курс лекцій : навч. посіб. / Г. В. Коротич. – Маріуполь : ПДТУ, 2002. – 149 с. – *Із змісту: Історіософська концепція М. П. Драгоманова: ідея громадського поступу як центральна. Ідеал федералізму. Особливості поглядів на вирішення національного питання. Відношення до державницької ідеї. Інші особливості світогляду вченого.* – С. 106-108.

283. **Короткий В. А.** Оцінки “Исторических песен малорусского народа” В. Антоновича та М. Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. / В. А. Короткий // Український історичний журнал : наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 2010. – № 6. – С. 50-65.
284. **Костенко Г. В.** Світогляд та суспільно-політична діяльність Михайла Драгоманова: історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Г. В. Костенко ; Дніпропетровський нац. у-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
285. **Костенко Г. В.** Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори / Г. В. Костенко // Грані. – 2000. – № 6. – С. 14-17.
286. **Коцур А. П.** Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII–XX ст. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с. – *Із змісту: М. П. Драгоманов про традиції федералізму у контексті державотворення. – С. 223-246.*
287. **Коцур А. П.** Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Коцур А. П. ; Київ. нац. ун-т Тараса Шевченка. – Київ, 2001. – 35 с. – *Ідея державності М. Драгоманова. – С. 6, 12, 17, 21.*
288. **Коцур А. П.** Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 423 с. – *Із змісту: М. П. Драгоманов про традиції федералізму в контексті державотворення. – С. 223-246.*
289. **Краснянська Н. Д.** “Українська ідея” М. Драгоманова / Н. Д. Краснянська // Інтелігенція і влада: матеріали Всеукр. наук. конф. м. Одеса, 22-23 жовтня 1999 р. / ред. Г. І. Гончарук ; М-во освіти України, Одес. Держ. ун-т, каф. історії та етнології України. – Одеса : АстроПринт, 1999. – С. 55-58.
290. **Кремень В. Г.** Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – Київ : Грамота, 2007. – 576 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 27, 29, 30, 133, 135, 142-145, 199, 203, 256, 259.*

291. **Крива Т.** Проблема соборності в контексті ліберальних ідей М. Драгоманова / Т. Крива // Україна соборна: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2005. – Вип. 2, ч. 1. – С. 71-77.
292. **Крива Т. Ю.** Проблема соборності в контексті ліберальних ідей М. Драгоманова / Т. Ю. Крива // Вісник Київського національного університету Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – Київ, 2006. – Вип. 76/79. – С. 167-169.
293. **Круглашов А. М.** Держава, нація, людина...: М. П. Драгоманов про національний розвиток України / А. М. Круглашов // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 22-32.
294. **Круглашов А. М.** Драгоманівська версія ідеї слов'янської взаємності / А. Круглашов // Проблеми слов'янознавства : міжвід. наук. зб. / М-во освіти України, Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т славістики. – Львів : Світ, 1996. – Вип. 48. – С. 44-53.
295. **Круглашов А.** Драгоманівська концепція поступу / А. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича. Серія: історія. – Чернівці, 2000. – Вип. 73/74. – С. 227-241.
296. **Круглашов А.** Драгоманівське бачення історизму / А. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича. Серія: історія. – Чернівці, 2000. – Вип. 96/97. – С. 234-243.
297. **Круглашов А. М.** Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / Анатолій Круглашов / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Вид. 2-е. – Чернівці : Прут, 2001. – 488 с. – [Розділ 2. М. Драгоманов у пошуках суспільного ідеалу: Ставлення М. Драгоманова до марксизму, с. 139-141; Перспективи соціалізму в Україні та Росії, с. 141-144; Суспільний прогрес: драгоманівське бачення, с. 148-149; Філософські аспекти еволюціоністської концепції Драгоманова, с. 149-160].
298. **Круглашов А.** Єврейське питання в ідейній спадщині М. Драгоманова / А. Круглашов // Національний фактор і міжнаціональні відносини: історія та сучасність: зб. наук. пр. із заг. історії / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, Чернів. обл. асоц. молодих істориків. – Чернівці, 1992. – С. 139-144.

299. **Круглашо А.** Євроцентризм Михайла Драгоманова / А. Круглашов // Політика і час. – 2001. – № 11. – С. 83-91.
300. **Круглашов А. М.** Історичні традиції та політичні перспективи міського самоврядування в теоретичній спадщині М. Драгоманова / А. М. Круглашов // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність: тези Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 5-7.
301. **Круглашов А. М.** М. П. Драгоманов про проблему консолідації української нації / А. М. Круглашов // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: матеріали п'ятої наук.-практ. конф., Київ, 22-25 травн. 1997 р. – Київ-Чернівці, 1997. – С. 39-43.
302. **Круглашов А. М.** М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. ХІХ ст. / А. Круглашов // Український історичний журнал: наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 1992. – № 6. – С. 47-56.
303. **Круглашов А. М.** Національна єдність України: погляди М. Драгоманова / А. М. Круглашов // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича. Серія: Історія. – Чернівці, 1998. – Вип. 36. – С. 181-195.
304. **Круглашов А. М.** Національна ідея: pro et contra Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов // Буковинський журнал: громад.-політ., літ.-мист. і наук.-освіт. часопис. – Чернівці, 2000. – № 1/2. – С. 105-121.
305. **Круглашов А.** Небезпечний українофіл? Русифікатор? Сепаратист? : До 150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова / А. Круглашов // Трибуна. – 1991. – № 9. – С. 29-31.
306. **Круглашов А.** Політико-правові погляди М. Драгоманова / А. Круглашов // Радянське право. - 1991. - №9. - С. 45-49.
307. **Круглашов А. М.** Політична етика Михайла Драгоманова (теоретичні аспекти) / А. М. Круглашов // Український історичний журнал: наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 2000. – № 3. – С. 73-91.

308. **Круглашов А. М.** Політичні ідеї Михайла Драгоманова : автореф. дис. ... д-ра. політ. наук : 23.00.01 / Анатолій Миколайович Круглашов ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – Київ, 2002. – 39 с.
309. **Круглашов А. М.** Проблеми державності в творчості Михайла Драгоманова: методичні матеріали для студентів історичного факультету / А. М. Круглашов. – Чернівці : Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, 1996. – 21 с.
310. **Круглашов А. М.** Проблеми слов'янських меншин України у теоретичних працях М. Драгоманова / А. М. Круглашов // Актуальні проблеми відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні: тези доповіді і повідомлення міжвузівської наук.-практ. конф. 14-15 травня 1993 р. – Одеса, 1993. – С. 192-198; *див. також:* /Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні / НАНУ, Укр. комітет славіністів, Центр. наук. б-ка ім. І. І. Вернадського, М-во освіти України ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Київ, 1995. – С. 21-23.
311. **Круглашов А. М.** Революція чи мирний прогрес? Драгоманівське розв'язання проблеми / А. М. Круглашов // Науковий вісник Волинського університету. Історичні науки. – 2000. – № 1. – С. 142-147.
312. **Круглашов А.** Ставлення М. Драгоманова до проблем християнської церкви в Україні та його протестантський проект / А. Круглашов // Україна модерна. – 2000. – Чис. 4/5. – С. 105-123.
313. **Круглашов А.** Трансформація соціалістичних ідей у світогляді М. Драгоманова / А. Круглашов // Проблеми архівознавства і джерелознавства : зб. наук. праць, присвяч. 90-річчю від дня народж. проф. В. І. Стрельського: історія архівної справи: спогади дослідження джерела / редкол. В. П. Ляхоцький [та ін.] ; УДНДІФСД. – Київ, 2001. – Вип. 4. – С. 303-319.
314. **Круглашов А. М.** У пошуках вирішення релігійного питання (уроки М. П. Драгоманова) / А. М. Круглашов // Вісник АН України. – 1993. – № 11. – С. 88-96.

315. **Крук О. А.** Авторитетне слово М. Драгоманова [М. П. Драгоманов про “Історію русів”] / Крук О. А., Верба І. В. // Наука і суспільство. – 1995. – № 11-12. – С. 24-29.
316. **Крук О.** Вплив Михайла Драгоманова на формування суспільно-політичних поглядів Лесі Українки (за матеріалами листування) / О. Крук // Наукові записки Ін-ту укр. археогр. та джерелознавства: зб. наук. праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 82-99 ; Дивослово. – 1996. – № 2. – С. 3-9.
317. **Крук О.** Невідоме дослідження про “Історію русів” (М. Драгоманов) / О. Крук // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 50-58.
318. **Купницький Б.** Михайло Драгоманов і В’ячеслав Липинський (спроба порівняльної характеристики) / Б. Купницький // Український літопис. – Авгсбург. – 1946. – Ч. 10. – С. 1-6.
319. **Куриленко О. В.** Українська модерна нація у суспільно-політичній оцінці М. Драгоманова та І. Франка / О. В. Куриленко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 13. – С. 60-63.
320. **Куца М.** Михайло Драгоманов проти “народності” Тараса Шевченка / М. Куца // Мандрівець. – 1994. – № 1. – С. 88-90.
321. **Куца О.** “Свідомий європеєць і не менш свідомий українець” / О. Куца // Дивослово : укр. мова й літ. в навч. закладах : наук.-метод. журн. МОН України. – 2012. – № 8. – С. 40-45.
322. **Лагодзінський В. В.** Елліністичні студії Михайла Драгоманова / Віталій Володимирович Лагодзінський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська Академія Наук ; гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 61(6). – С. 109-114.
323. **Лагодзінський В. В.** Михайло Драгоманов про сенс історії Риму / В. В. Лагодзінський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська Академія Наук ; гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2012. – Вип. 62(7). – С. 90-94.

324. **Ладига О. І.** Суспільно-політична думка в Російській імперії другої половини ХІХ – на початку ХХ століття. Д. М. Овсянико-Куликовський : автореф. дис. .... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ладига О. І. ; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ, 2003. – 20 с. – *Соціалістичні ідеї М. Драгоманова.* – С. 8, 13-14, 17.
325. **Лаппо І.** Происхождение украинской идеологии новейшего времени / И. Лаппо. – Ужгород, 1926. – 24 с. – *М. Драгоманов як ідеолог українства.*
326. **Левенец Ю. А.** Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. А. Левенець ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – Київ : Стилос, 2001. – 584 с. – *Із змісту: Система доказів та обґрунтувань суспільно-політичного ідеалу в історіософських концепціях Кирило-Мефодіївського братства і М. Драгоманова.* – С. 182-128.
327. **Левин Ш. М.** Очерки по истории русской общественной мысли. Вторая половина ХІХ – начало ХХ века / Ш. М. Левин ; АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленинградское отделение. – Ленинград : Наука, 1974. – 442 с. – *Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.* – С. 4, 30-31, 46, 124, 191, 263, 289-290, 384, 435.
328. **Левинський В.** Духовність Драгоманова / В. Левинський // Свобода. – Джерсі-Сіті. – 1948. – 26 вересня (чис. 223). – С. 2; 28 вересня (чис. 225). – С. 2; 2 жовтня (чис. 229). – С. 2; 5 жовтня (чис. 231). – С. 2; 6 жовтня (чис. 232). – С. 2.
329. **Левківський М. В.** Історія педагогіки: підруч. підруч. для студ. вищ. навч. закладів / М. В. Левківський ; М-во освіти і науки України. – Київ, 2006. – 376 с. – *Із змісту: Ідея національної школи М. Драгоманова.* – С. 240-241.
330. **Левківський М. В.** Історія педагогіки : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / М. В. Левківський; М-во освіти і науки України. – Київ, 2003. – 360 с. – *Із змісту: Ідея національної школи М. Драгоманова.* – С. 239-241.

331. **Левківський М. В.** Історія педагогіки : навч. посіб / М. В. Левківський, О. М. Микитюк. – Харків, 2002. – 240 с. – *Із змісту: Ідея національної школи М. Драгоманова. – С. 173-174.*
332. **Ленчик А.** Франко проти Драгоманова / А. Ленчик // Вістник: місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – 1933. – Т. 3, кн. 7/8. – С. 585-590. – *Реферат статті І. Франка “Суспільно-політичні погляди Драгоманова (1906 р.).*
333. **Лиман Л.** Ставлення Драгоманова до всеімперського центрризму / Л. Лиман // Українські вісті. – Детройт. – 1974. – ч. 14/15 (7-14 квітня). – *Аналізується творчість М. П. Драгоманова.*
334. **Лисяк-Рудницький І.** Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 442 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов. – С. 100-107 ; Із драгоманівських студій. – С. 108-120.*
335. **Лисяк-Рудницький І.** Напрями української політичної думки / І. Лисяк-Рудницький // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 45-70. – *Політична думка М. Драгоманова. – С. 48-50.*
336. **Лисяк-Рудницький І.** Напрями української політичної думки / І. Лисяк-Рудницький // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. XXII. – С. 45-70. – *Згадується М. Драгоманов.*
337. **Лисяк-Рудницький І.** Сторіччя першої української політичної програми / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1979. – № 3. – С. 91-115. – *Згадується роль М. Драгоманова в політичному русі.*
338. **Лисенко О. І.** М. Драгоманов про історичний прогрес / О. І. Лисенко // Український історичний журнал : наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 1968. – № 11. – С. 73-79.
339. **Лисий В. П.** Проблема правосвідомості у філософській спадщині М. Драгоманова / В. П. Лисий, Б. В. Кульчицький // Проблеми філософії : міжвід. наук. зб. – Київ, 1992. – Вип. 94. – С. 117-125.

340. **Лисий І. Д.** Драгоманов Михайло Петрович / І. Д. Лисий // Філософська думка в Україні: біобібліографічний словник / ред.-упоряд. М. Л. Ткачук, від. ред. В. С. Горський. – Київ : Либідь, 2002. – С. 61-63.
341. **Литвин В.** Федералізм : ідея, політична практика, застосовність в Україні / Володимир Литвин // Голос України. – Київ, 2010. – 24 черв. (№ 115). – С. 2-3. – У баченні С. Подолінського та М. Драгоманова.
342. **Литвин О. М.** Історіософські погляди М. П. Драгоманова на “українське питання” в Європі в кінці ХІХ століття та сучасні українські інтенції / О. М. Литвин // Філософські обрії: наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. – 2010. – Вип. 23. – С. 70-86.
343. **Литвин О.** Поступ громадянського суспільства в Україні. Історіософський аспект у творчості М. П. Драгоманова / О. Литвин // Філософські обрії: наук.-теорет. журн. – 2007. – № 17. – С. 146-159.
344. **Ліпницька І.** Духовна спадкоємність: М. Драгоманов і С. Єфремов / І. Ліпницька // Дивослово. – 2008. – № 8. – С. 53-55.
345. **Лісовий В. С.** Драгоманов і Донцов / В. С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83-101.
346. **Лісовий В. С.** Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 352 с. – *Із змісту: Драгоманов і Донцов.* – С. 245–262.
347. **Лісовий В.** Українська філософська думка 60-80-х років / В. Лісовий // Філософська думка / НАН України, Ін-т філософії НАН України. – Київ, 2007. – № 4. – С. 117-139. – *Внесок М. Драгоманова в розвиток української філософії.* – С. 134.
348. **Лобода М. І.** Релігієзнавчі погляди М. П. Драгоманова / М. І. Лобода // Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія: Соціально-гуманітарні дисципліни: проблеми культурології. – Київ, 1998. – Вип. 2. – С. 25-28.

349. **Лобода М. М. П.** Драгоманов про свободу совісті і суспільну функціональність релігії / М. Лобода // Українське релігієзнавство: бюлетень. – № 9. – С. 55-59.
350. **Логвиненко О.** Ідеї М. П. Драгоманова для будівництва сучасної України / О. Логвиненко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – Київ, 2004. – Вип. 1. – С. 278-282.
351. **Лозинський М.** Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова: з нарисом про життя і діяльність Михайла Драгоманова / М. Лозинський. – [Відень ; Київ] : Накладом вид-ва, 1915. – 114 с.
352. **Лозинський М.** Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова: з нарисом про життя і діяльність Михайла Драгоманова / М. Лозинський. – [Відень] : Накладом вид-ва [“Політична б-ка”], 1916. – 113 с. [під ред. М. Залізняка].
353. **Лотоцький О.** До світогляду старого українофільства: (з листування І. Я. Рудченка-Білика з М. П. Драгомановим) / О. Лотоцький // З минулого : зб. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 36-58. Окр. Відбиток : Варшава-Львів : Вид-во І. Тиктора, 1938. – 34 с.
354. **Лотоцький О. П. О.** Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні / О. Лотоцький // Хроніка 2000: український культурологічний альманах. – 2009. – № 78. – С. 231-251.
355. **Лотоцький О.** Сторінки минулого : в 3 ч. / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 286, II с. (Праці Українського наукового ін-ту; Т. 6). – *М. Драгоманов і формування ідеології українства.* – С. 29, 51, 53, 163, 166, 173, 201.
356. **Лук М. І.** Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / М. І. Лук ; АН України, Ін-т філософії. – Київ : Наук. думка, 1993. – 150 с. – *Культурницькі та етичні погляди М. Драгоманова.* – С. 7, 31-36.
357. **Лук М.** Т. Г. Шевченко і М. П. Драгоманов / М. Лук // Творчість Т. Г. Шевченка у філософській культурі України : зб. наук. праць. – Київ : Наук. думка, 1992. – С. 83-95.

358. **Лукеренко В. Л.** Світогляд М. П. Драгоманова / В. Л. Лукеренко ; АН УРСР. Ін-т філософії. – Київ : Наукова думка, 1965. – 127 с. – *Розділ II: Філософські і соціологічні погляди М. П. Драгоманова. [Рец.: Костенко А. Історична правда і Михайло Драгоманов / А. Костенко // Вітчизна. – 1966. – № 2. – С. 209-213. Мельник В. Ще один крок / В. Мельник // Літературна Україна. – 1965. – № 80 (5 жовтня). – С. 30].*
359. **Лукеренко В. Л.** Філософские взгляды М. П. Драгоманова : автореф. дис. ... канд. филос. наук / В. Л. Лукеренко ; АН УССР, Секция обществ. наук. – Киев, 1963. – 24 с.
360. **Лукеренко В. Л.** Філософські погляди Драгоманова / В. Л. Лукеренко // З історії філософської думки на Україні / Д. Х. Острянин (від. ред.), В. І. Губенко, Г. С. Савельєва ; АН Української РСР, Ін-т філософії. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 99-138.
361. **Лук'яненко І. М.** Історія філософської думки в Україні : конспект лекцій з курсу філософії для аспірантів та студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / І. М. Лук'яненко. – Харків : ХДПУ, 1994. – 48 с. – *Із змісту: Соціально-філософські погляди М. Драгоманова та І. Франка. – С. 38-47.*
362. **Луценко А.** Концепція історії України в праці М. Драгоманова “Про українських козаків, татар та турків” / А. Луценко // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 132-134.
363. **Луцак В.** Михайло Драгоманов про “українське хуторянство” / В. Луцак // Історія в школі : наук.-метод. журн. для вчит. – 2015. – № 5/6. – С. 19, 20.
364. **Ляхевич С. Б.** Держава і суспільство в поглядах М. Драгоманова в контексті соціального і національного розвитку / С. Б. Ляхевич // Вісник КНУ ім. Т. Г. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2006. – № 76-79. – С. 113-116.
365. **Ляхевич С. Б.** Теорія конституціоналізму М. Драгоманова / С. Б. Ляхевич // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – Київ, 2003. – Вип. 54/55. – С. 115-116.

366. **Мазепа В. І.** Культуроцентризм світогляду Івана Франка / В. І. Мазепа; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – Київ : Парапан, 2004. – 232 с. – *Вплив М. Драгоманова на розвиток світогляду І. Франка.* – С. 12, 20, 27, 42-43, 64-65, 86-87, 92, 98, 102-104, 193.
367. **Макарова А. О.** Ідея соціальної справедливості в українській філософії другої половини ХІХ – початку ХХ століть : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / А. О. Макарова ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2009. – 20 с. – *Ідея соціальної справедливості в поглядах М. П. Драгоманова.* – С. 7, 11, 13, 15.
368. **Маленюк В.** Проблеми влади та управління в творчості Михайла Драгоманова / В. Меленюк // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. – Київ, 1998. – № 4. – С. 144-153.
369. **Манелюк Ю. М.** Ідея співвідношення форми і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Манелюк Ю. М.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 19 с. – *Теорія форми держави у суспільно-політичній думці М. П. Драгоманова.* – С. 6, 11, 13.
370. **Манелюк Ю. М.** Національно-державницький аспект у політичній теорії Михайла Драгоманова / Ю. М. Манелюк // Політологічний вісник: зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2007. – Вип. 24. – С. 97-106.
371. **Манзенко П. Т.** Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика / П. Т. Манзенко. – Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 124 с. – *Вплив М. Драгоманова на М. Павлика.* – С. 11, 13-16, 21-22, 24-25, 27, 36, 51, 55, 58-65, 67, 78, 80-81, 91, 93, 96, 105, 107, 111, 117, 120.
372. **Мармазова О. І.** Просвітницька діяльність земств на Україні (1864–1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Мармазова О. І. Донецький державний університет. – Донецьк, 1998. – 16 с.

373. **Мацько В. П.** Михайло Драгоманов і медієвістика / В. П. Мацько. – Хмельницький : Просвіта, 2000. – 80 с.
374. **Мацько Л.** “Всі гріхи простяться, окрім гріхів проти народу і розуму” / Л. Мацько // Освіта. – 2003. – 24 вересня. – 1 жовтня (№ 44). – С. 10. – *Педагогічні ідеї М. Драгоманова.*
375. **Мащенко С. Т.** Основні проблеми в історії української філософії : конспект лекцій спецкурсу / С. Т. Мащенко ; Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; кафедра філософії та культурології. – Чернігів, 2002. – 161 с. – *Із змісту: Науково-раціоналістична концепція пізнання М. Драгоманова.* – С. 44, 74-78, 138-143.
376. **Мелешенко Т. В.** Історичний аналіз концепції розвитку громадянського суспільства М. Драгоманова та В. Гавела / Т. В. Мелешенко // Історія в рідній школі: наук.-метод. журн. – 2016. – № 2. – С. 40-42.
377. **Мельник Л. Г.** Торжество історичної правди: (критика буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії України) / Л. Г. Мельник. – Київ : Радянська школа, 1987. – 136 с. – *Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.* – С. 5, 54-55, 58-81, 96.
378. **Мельник Л. М.** Ідеї національної еліти в історії української політичної думки другої половини ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Л. М. Мельник ; Київ. нац. ун-т Тараса Шевченка. – Київ, 2007. – 18 с. – *Погляди Драгоманова на національну еліту.* – С. 3, 5-11.
379. **Мельник Л. М.** Позиція М. Драгоманова щодо безелітності української нації / Л. М. Мельник // “Дні науки” філософського факультету – 2005 : міжнародна наук. конф., 26-27 квітня 2005 р.: матеріали доповідей та виступів. – Київ, 2005. – Ч. 5. – С. 106-108.
380. **Микитчук Н.** Впливи європейської інтелектуальної традиції на становлення ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова / Н. Микитчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 88-95.

-
381. **Микитчук Н. М.** Ідея української соборності у світогляді і діяльності М. Драгоманова та І. Франка: історіографічний аспект / Н. М. Микитчук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 14, № 6. – С. 121-128.
382. **Микитчук Н. М.** Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка : автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Н. М. Микитчук ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
383. **Микитчук Н. М.** Ідея української соборності у творчій спадщині М. П. Драгоманова / Н. М. Микитчук // Грані. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 9-15.
384. **Микитчук Н. М.** М. Драгоманов: національна свідомість у контексті української соборності / Н. М. Микитчук // Україна Соборна: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2006. – Вип. 4, Т. 2. – С. 57-62.
385. **Мисик І. Г.** Історія філософії в Україні : навч. посіб. / І. Г. Мисик ; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: Фенікс, 2011. – 134 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 43-45.
386. **Мисюра Ф. А.** М. П. Драгоманов про місце освіти і культури в житті суспільства / Ф. А. Мисюра // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту : матеріали звіт.-наук. конф. викладачів за 1991 р. – Київ : КДПІ, 1992. – С. 257-259.

387. **Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху** : матеріали першої міжвузівської наук.-практ. конф. студ., асп. і молодих науковців, м. Київ 27 лютого 2007 р. / ред. О. В. Потильчак, О. О. Сушко ; М-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 142 с. – *Із змісту: Шевченко О. Особливості розвитку суспільства в ідейних поглядах М. П. Драгоманова / О. Шевченко. – С. 46-49; Полетаєв Г. Національне питання в працях М. П. Драгоманова / Г. Полетаєв. – С. 50-53; Падалка В. Українська ідея в епістолярній спадщині Михайла Драгоманова та Івана Франка / В. Падалка. – С. 85-91; Кириєнко О. Михайло Петрович Драгоманов про націю і націоналізм / О. Кириєнко. – С. 98-101; Костюк Є. Громадський вимір суспільно-політичних поглядів М. П. Драгоманова / Є. Костюк. – С. 110-115; Потильчак Б. Права людини і народно-правова держава в конституційній концепції М. П. Драгоманова / Б. Потильчак. – С. 116-119; Кислинська І. Мова і нація в системі культурологічних поглядів М. П. Драгоманова / І. Кислинська. – С. 130-132; Люта Л. Погляди М. П. Драгоманова на релігію і церкву / Л. Люта. – С. 133-136.*
388. **Мицюк О.** Михайло Драгоманів і прудонізм / О. Мицюк // Кооперативна республіка. – Львів. – 1935. – № 7/8. – С. 200-204.
389. **Мірчук П.** Відродження великої ідеї / П. Мірчук. – Торонто : Ліга визволення України, 1954. – 64 с. – *Із змісту: М. Драгоманов і відродження української ідеї. – С. 19-20.*
390. **Множинська Р. В.** Українські мислителі ХІХ–ХХ ст. : хрестоматія : навч. посіб. / Р. В. Множинська. – Київ : КНУТД, 2015. – 336 с. – *Із змісту: Михайло Петрович Драгоманов. – С. 117; Михайло Драгоманів. Пропаший час: Українці під Московським царством (1654–1876). – С. 117-131.*
391. **Мовчан В. С.** Естетика : навч. посіб / В. С. Мовчан. – Київ : Знання, 2011. – 528 с. – *Естетичні погляди М. Драгоманова. – С. 192.*
392. **Мозгова Н. Г.** М. Драгоманов і П. Ліницький: спільність та розбіжність світоглядних позицій / Н. Г. Мозгова // Суспільно-історична спадщина М. П. Драгоманова і сьогодення: тези Драгоманівських читань, 21 червня 1995 р. – Київ : УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1995. – С. 29-30.

393. **Мозгова Н.** Драгоманов і Пирогов: зустріч через століття / Н. Мозгова, Г. Волинка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: Філософія. – Тернопіль, 2006. – № 16. – С. 40-44.
394. **Мозгова Н.** Драгоманов і Пирогов: зустріч через століття / Н. Мозгова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 6: Історичні науки. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 3. – С. 5-11.
395. **Мойсієнко В. М.** Лібералізм в світоглядних орієнтирах М. П. Драгоманова / В. М. Мойсієнко // Вісник Черкаського університету ім. Б. Хмельницького: Серія: Історичні науки. – Черкаси, 1999. – Вип. 12. – С. 51-54.
396. **Молчанов М. О.** Державницька думка Михайла Драгоманова / М. О. Молчанов; Ін-т держ. управління і самовряд. при Кабінеті міністрів України. – Київ, 1994. – 40 с.
397. **Мороз О.** Іван Франко в боротьбі проти буржуазної ідеології / О. Мороз. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1956. – 152 с. *Листування з М. Драгомановим, як джерело вивчення світогляду І. Франка.* – С. 18, 22, 25, 28, 41, 66, 70, 87-88, 131-132.
398. **Морозов М. Н.** Українська національна ідея: историко-философский аспект / М. Н. Морозов, Н. П. Бобкова // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – № 2. – С. 254-261. – *М. Драгоманов і українська ідея.* – С. 256, 258.
399. **Мудрак В.** Політичний і культуротворчий аспекти методологічної проблеми “індивідуальне – суспільне в історії” у творчості Михайла Драгоманова / В. Мудрак // Філософія етнокультури та морально-етичні стратегії громадянського самовизначення: зб. наук. статей / редкол. Т. Г. Аболіна, В. А. Бітаєва, А. М. Єрмоленко та ін.; Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Міжнародний фонд “Відродження”. – Чернігів, 2006. – С. 51-54.

400. **Мудрак В.** Філософське обґрунтування парадигми “індивідуальне-суспільне в загальнолюдській історії” у творчості Михайла Драгоманова як вияв історичної свідомості / В. Мудрак // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – Чернівці, 2009. – Вип. 466/467. – С. 70-73.
401. **Муравицька М.** Апостол правди і науки: концепція національної освіти М. П. Драгоманова / М. Муравицька // Рідна школа. – 1996. – Вип. 4. – С. 107-111.
402. **Муравицька М. П.** Етнопсихологічні основи лінгводидактики М. П. Драгоманова / М. П. Муравицька // Мовознавство. – 1995. – № 2/3. – С. 57-59.
403. **Мухин М.** Більше світла: М. П. Драгоманов на тлі своєї доби. Історичні нариси / М. Мухин. – Чернівці, 1936. – 116 с.
404. **Мухин М.** Драгоманов без маски / М. Мухин // Вістник : місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – 1933. – Т. 4, кн. 10. – С. 736-745; Т. 4, кн. 11. – С. 805-813; Т. 4, кн. 12. – С. 898-911; 1934. – Т. 3, кн. 7-8. – С. 522-537 ; *Окреме видання* : Львів, 1934. – 62 с.
405. **Мухин М. І.** Франко як критик політичних поглядів М. Драгоманова / М. Мухин // Збірник Українського наук, інституту в Америці. – Сент-Пол ; [Прага], 1939. – Т. 1. – С. 76-109. Окр. відбиток : Прага, 1939. – 36 с. – *Із змісту: V. Генеральний перегляд і критика ідей і діяльності Драгоманова на виступі Франка дня 15.VII.1906.*
406. **Мухомор Л. М.** Михайло Петрович Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу / Л. М. Мухомор // Політологічний огляд : реферативний збірник. – Київ, 1995. – Вип. 2. – С. 38-47.
407. **Mosely P. E.** Drahomanov and the European Conscience / P. E. Mosely // Mykhailo Drahomanov: A Symposium and selected writings / Compiled with the assistance of the Drahomanov Commission of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. under the chairmanship of Professor Svitozar Drahomanov; ed. by Ivan L. Rudnytsky. – New York, 1952. – P. 1-5.

408. **Назаренко Ф. И.** Социально-экономические взгляды М. П. Драгоманова : автореф. дис. ... канд. экономич. наук / Ф. И. Назаренко ; М-во высшего и сред. спец. образования УССР, Киевский ин-т нар. хозяйства. – Киев, 1962. – 23 с.
409. **Наконечний А. Р.** Національна ідея як інтегративний чинник у суспільно-духовному житті України (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Н. А. Романович ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 16 с. – *Національна ідея М. Драгоманова. – С. 1-2, 4, 9, 12-14, 16.*
410. **Нарис історії філософії на Україні** / гол. редкол. Д. Острянин ; АН УРСР. Ін-т філософії. – Київ : Наукова думка, 1966. – 656 с. – *Із змісту : Філософські і соціологічні погляди О. О. Потебні і М. П. Драгоманова. М. П. Драгоманов. – С. 235-251.*
411. **Натаров О. О.** Право людини і громадянина на свободу світогляду і віросповідання в конституційному проекті Михайла Драгоманова / О. О. Натаров // Науково-дослідна діяльність молодих вчених: особливості підготовки майбутнього вчителя : матеріали звітної наук.-практ. конф., 19-20 травня 2003 р. / голов. ред. В. П. Андрущенко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2006. – С. 179-181.
412. **Натаров О.** Право людини і громадянина на свободу світогляду і віросповідання в конституційному проекті Михайла Драгоманова / О. Натаров // Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. LII (52). – С. 209-212.
413. **Наумовська О. В.** М. Драгоманов про національну свідомість та національні характери української пісенності / О. В. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1997. – Вип. 5. – С. 130-135.
414. **Наумовська О.** Духовна та моральна сутність українців з погляду на їх творчість (в науковій оцінці М. Драгоманова) / О. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2009. – Вип. 31. – С. 368-373.

415. **Наумовська О.** Національна свідомість та національні характери пісенності з погляду М. Драгоманова / О. Наумовська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / Київ ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1998. – Вип. 5. – С. 85-90.
416. **Невінчана І.** Культурно-освітні ідеї М. Драгоманова в контексті формування української нації / І. Невінчана // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – Київ, 2007. – Вип. 4. – С. 32-36.
417. **Немчинов І. Г.** Михайло Драгоманов і проблема української ідентичності / І. Г. Немчинов // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 23 (36). – С. 153-160.
418. **Ніколаєнко Я.** Культура громадськості як тема філософії Михайла Драгоманова / Я. Ніколаєнко // Українознавство. – Київ, 2005. – № 1. – С. 80-83.
419. **Новакова Н. О.** Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова / Н. О. Новакова // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 13 – С. 150-157.
420. **Новиченко Л. М.** Т. Шевченко в соціально-культурній концепції М. Драгоманова / Л. М. Новиченко // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 54-60.
421. **Новодворський І.** Драгоманів і наші клерикали: вияснення клерикальних напастей проти М. Драгоманова / І. Новодворський // Громадський голос. – Львів. – 1936. – № 11 (21 березня). – С. 2-3; № 12 (28 березня). – С. 2-3; *Окр. відбиток*: Львів, 1936. – 24 с.
422. **Обушний М.** Філософська складова українознавства в Університеті Св. Володимира (до 175-річчя Університету Св. Володимира) / М. Обушний, І. Огородник // Українознавство: календар-щорічник на 2009 рік / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр українознавства. – Київ, 2008. – С. 147-152.

423. **Общественная мысль России XIX в.:** сборник статей. – Ленинград : Наука, 1986. – 246 с. – (Труды / АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленинградское отделение; Вып 16). – *Из змісту: Гревс И. М. Воспоминания о Драгоманове: научные интересы и умственный облик.* – С. 238-241.
424. **Овсяннико-Куликовский Д.** Михайло Петрович Драгоманов // Наше минуле : журн. історії, літератури і культури. – 1918. – Чис. 2. – С. 50-57.
425. **Огородник І. В.** Історія філософської думки в Україні: курс лекцій : навч. посіб. / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – Київ : Знання, 1999. – 543 с. – *Из змісту: Михайло Драгоманов.* – С. 395-402.
426. **Огородник І. В.** Українська філософія в іменах : навч. посіб. / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – Київ : Либідь, 1997. – 328 с. – *Из змісту: Драгоманов Михайло Петрович.* – С. 77-82.
427. **Огородник І.** Передмова [Виникнення і розвиток філософської думки в Україні від давнини до Нового часу] / І. Огородник // Хроніка–2000: Україна: філософський спадок століть: український культурологічний альманах. – Київ, 2000. – Вип. 37/38. – С. 97-116.
428. **Одарченко П.** Наукова діяльність Михайла Драгоманова / П. Одарченко // Сучасність : література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1972. – № 7-8. – С. 84-99.
429. **Олешко А. П.** Етнографічні концепції М. Драгоманова / А. П. Олешко // Культура України. – 2008. – № 22. – С. 131–141.
430. **Онацький О.** Ще про вагу традицій (відповідь д-рови Д. Донцову) / О. Онацький // Свобода. – Джерсі-Сіті. – 1935. – 6 серпня (чис. 181). – С. 2-3. – *Аналізується значення ідеологічних постулатів М. Драгоманова.*
431. **Оршан Я.** Розвиток української політичної думки за сто літ / Я. Оршан. – Лондон : Бібліотека націоналіста, 1938. – 56 с. – *Роль М. Драгоманова у становленні та розвитку української політичної думки.*

432. **Основи політології** : навч. посіб. / А. Ю. Брегеда ; М-во освіти України ; КНЕУ. – Київ: КНЕУ, 1997. – 322 с. – *Із змісту: М. Драгоманов – цілий етап української соціально-політичної думки, його політична програма.* – С. 78-80.
433. **Основи українського питання** // Свобода. – Джерсі-Сіті. – 1935. – 13 червня (чис. 136). – С. 3. – *М. Драгоманов – прихильник раціонального мислення.*
434. **Основи філософських знань** : підруч. / М. І. Горлач, В. Г. Кремень, С. М. Ніколаєнко [та ін.]. – Київ : Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с. – *Із змісту: Філософія Михайла Драгоманова.* – С. 189-191.
435. **Острянин Д. Х.** Розвиток матеріалістичної філософії на Україні : навч. посіб. для ін-тів / Д. Х. Острянин. – Київ : Вища школа, 1971. – 327 с. – *Із змісту: Філософські і соціологічні погляди лівих “громадівців” (О. І. Стронін, В. В. Лобода, О. О. Потебня, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер).* – С. 132-161.
436. **Охримович Ю.** Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті (від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова) / Ю. Охримович. – Київ : [Серп і Молот ; Друк. Укр. Центр. Ради], 1918. – Ч. 1. – 144 с. – *М. Драгоманов як теоретик українського національного руху.* – С. 82, 86, 94, 101, 103-140.
437. **Охримович Ю.** Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охримович // Вишкільний курс: матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ–ХХ ст. – Брюсель ; Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк; Торонто, 1977. – Ч. 3. – С. 77-170. – *Див. також окремі видання: Нью Йорк : Вид-во Чарторийських, 1965. – 120 с. – Із змісту: Михайло Драгоманів.* – С. 88-118; **Львів: Каменяр, 1922.** – 120 с. – *М. Драгоманов у суспільно-політичній думці.* – С. 90-118.
438. **Павлик М.** М. П. Драгоманов (1841–1895): его юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / М. Павлик. – Львів, 1896. – 476 с.
439. **Павлик М.** Михайло Драгоманов і його роль в розвитку України / М. Павлик. – Львів, 1907. – 91 с.

440. **Павлик М.** Михайло Драгоманов як політик / М. Павлик. – Львів, 1911. – 37 с.
441. **Павлик М.** Михайло Петрович Драгоманов / М. Павлик // Хлібороб. – 1894. – № 22-23. – С. 119-120.
442. **Пам'яті** Михайла Драгоманова 1895–1920. – Харків : Поюр, 1920. – 112 с.
443. **Падалка О.** Ідеї М. Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / О. Падалка // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 46-50.
444. **Падалка О.** Потрібен педагог з рисами управлінця, підприємця, економіста: ідеї М. П. Драгоманова у формуванні економічного мислення майбутніх вчителів / О. Падалка // Освіта. – 2003. – 24 вересня. – 1 жовтня (№ 44). – С. 7.
445. **Падалка О. С.** “Економічні справи” в системі наукових поглядів Михайла Драгоманова / О. С. Падалка // Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : наук. зб. до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 163-173.
446. **Палагнюк М. М.** Ідея нації в соціально-філософській думці України останньої чверті XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / М. М. Палагнюк ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 17 с. – *Розкриття найсуттєвіших ознак світогляду та способу мислення Михайла Драгоманова, а також аналіз його міркувань про націю, національне і його співвідношенням із загальнолюдським.* – С. 9-10, 13.
447. **Палагнюк М. М.** Поняття нації в соціально-філософській спадщині М. Драгоманова / М. М. Палагнюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 18. – С. 225-261.
448. **Панько Т. І.** Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського : текст лекцій / Т. І. Панько ; М-во вищої і середньої спец. освіти УРСР, Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛДУ, 1991. – 53 с.

-
449. **Панько Т. І.** Питання мови в світоглядній концепції Михайла Драгоманова / Т. І. Панько // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 66-74.
450. **Пасещенко Г.** Народницький напрямок в українській історіографії: М. Драгоманов / Г. Пасещенко // Історія України. – 1999. – № 46. – С. 6-7.
451. **Пащук А. И.** Влияние идей Н. Г. Чернышевского на революционную мысль Восточной Галиции 70-80-х годов XIX в. / А. И. Пащук // Н. Г. Чернышевский и философская мысль на Украине: сборник / ответ. ред. : П. Т. Манзенко ; АН Украинской ССР, Ин-т философии. – Киев : Наукова думка, 1978. – С. 66-90. – *Окремі згадки про М. Драгоманова. – С. 70-72.*
452. **Пащук А. І.** Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського / А. І. Пащук. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 220 с. – *М. Драгоманов і С. Подолинський: єдність і протилежність поглядів. – С. 8, 11-27, 131, 182, 188, 214.*
453. **Пащук А.** Філософський світогляд Івана Франка : монографія / А. Пащук ; М-во освіти і науки України, Львівський національний університет імені І. Франка, 2007. – 431 с. – *Із змісту: Іван франко про погляди М. Драгоманова з національного питання. – С. 234-242.*

454. **Перші Міжнародні драгоманівські читання**, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. : матеріали : в 3-х вип. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, П. В. Дмитренко [та ін.] ; М-во освіти і науки України, АПН України, НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2003. – Вип. 1. – 274 с. – *Із змісту: Андрущенко В. П. “Епохальна педагогіка” Михайла Драгоманова / В. П. Андрущенко. – С. 3-22; Болгарський А. Г. Проблеми музичної культури в світлі ідей М. П. Драгоманова / А. Г. Болгарський. – С. 39-41; Висоцький А. В. Проблеми національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова / А. В. Висоцький. – С. 47-50; Волинка Г. І. Деяко про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. І. Волинка. – С. 61-66; Горбатенко В. П. Михайло Драгоманов – фундатор української політичної науки / В. П. Горбатенко – С. 70-77; Дашутін Г. П. Політичний ідеал М. Драгоманова і сучасний політичний розвиток / Г. П. Дашутін. – С. 82-89; Дробот І. І. Соціалізм Михайла Драгоманова: ідеалізм чи соціальна перспектива / І. І. Дробот. – С. 101-105; Закович М. М. Питання релігії та церкви у філософській спадщині М. П. Драгоманова / М. М. Закович. – С. 106-109; Лутай В. С. Драгоманов: розвиток вихідних принципів вирішення основних загально соціальних та національних проблем / В. С. Лутай. – С. 129-128; Магеря О. П. Етичні погляди Михайла Драгоманова / О. П. Магеря. – С. 132-135; Матюшко Б. К. Уточнення окремих наукових положень магістерської дисертації М. Драгоманова В. Лесевичем / Б. К. Матюшко. – С. 135-140; Михальченко М. І. Ідеї М. Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / М. І. Михальченко. – С. 150-155; Мозгова Н. Г. Драгоманов і Пирогов: на перехресті людських доль / Н. Г. Мозгова. – С. 156-162; Рибачук М. Ф. Проблема державно-церковиних відносин та свободи совісті у науковій спадщині Михайла Драгоманова / М. Ф. Рибачук. – С. 193–197; Тарасова Н. І. Бібліографічні розвідки педагогічних праць М. П. Драгоманова / Н. І. Тарасова. – С. 228-235; Шевцова Є. В. Питання релігії і свободи совісті у науковій спадщині Михайла Драгоманова / Є. В. Шевцова. – С. 250-254.*

455. **Перші Міжнародні драгоманівські читання**, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. : матеріали : в 3-х вип. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, П. В. Дмитренко та ін. ; М-во освіти і науки України, АПН України, НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2003. – Вип. 2. – 226 с. – *Із змісту: Сіткар В. Творча спадщина М. Драгоманова і сучасність (філософсько-психологічний аспект) / В. Сіткар. – С. 125-129; Мудрак В. І. Парадигма “індивідуальне-суспільне” у творчості Михайла Драгоманова / В. І. Мудрак. – С. 175-179.*
456. **Петлюра С.** М. П. Драгоманов и его переписка / С. Петлюра // Образование. – 1909. – № 9-10. – С. 42-50.
457. **Петлюра С.** Драгоманов об украинском вопросе: (Михайло Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Киев, 1913. Изд-во Т-ва “Криниця”) / С. Петлюра // Хроника–2000. – Київ, 1993. – Вип. 1/2 (3/4). – С. 170-175.
458. **Петлюра С.** Драгоманов про українське питання / С. Петлюра // Філософія політики : хрестоматія: у 4 т. / ред. А. В. Толстоухов. – Київ, 2003. – Т. 3. – С. 157-162.
459. **Петлюра С.** Драгоманов про українське питання // Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – С. 397-427.
460. **Петлюра С. П.** Статті / С. П. Петлюра ; упоряд. та авт. передм. О. О. Климчик. – Київ : Дніпро, 1993. – 342 с. – *Із змісту: Драгоманов про українське питання. Чудацькі думки про українську національну справу. – С. 108-114.*
461. **Петрущенко В. Л.** Філософія: навч. посіб для студ. вищ. навч. закл. освіти I-IV рівнів акредитації / В. Л. Петрущенко. – Київ : Каравела ; Львів : Новий Світ – 2000, 2002. – 544 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 249.*
462. **Плющ М.** Аксіологічні параметри мовної особистості Михайла Драгоманова / М. Плющ // Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / редкол. : В. Андрущенко [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 141-153.

463. **Побірченко Н.** Київські громадівці і недільні школи (60 рр. XIX ст.) / Н. Побірченко // Шлях освіти. – 1999. – № 5. – С. 40-44. – *Згадано М. П. Драгоманова.*
464. **Побірченко Н. С.** Короткий біографічний словник членів Київської старої громади (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. Побірченко. – К., 1999. – 72 с. – *Згадано М. П. Драгоманова.*
465. **Подольська Є. А.** Кредитно-модульний курс з філософії: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство : навч. посіб. / Є. А. Подольська. – вид. 2-ге пер. та доп.; Харківський гуманітарний ун-т “Народна Українська Академія”. – Київ : Центр навчальної літератури, Інкос, 2006. – 624 с. – *Філософські погляди М. Драгоманова. – С. 239.*
466. **Подольська Є. А.** Філософія 100 питань – 100 відповідей : навч. посіб. для студ. вищ. навч. заклд. / Є. А. Подольська, Т. В. Подольська. – Київ : ІНКІОС, 2008 – 352 с. – *Філософські погляди М. Драгоманова. – С. 203-204.*
467. **Полетаєв Г. В.** Ставлення М. П. Драгоманова до проблем європейського соціалізму / Г. В. Полетаєв // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: матеріали Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків 14 березня 2008 р. / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 60-63.
468. **Політологія.** Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – 797 с. – *Із змісту: Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. – С. 98-110.*
469. **Посельський В.** Співвідношення загальнолюдського і національного чинників у поглядах Михайла Драгоманова / В. Попельський // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 109-112.
470. **Практикум з філософії :** метод. посіб. для виклад. та студ. ВНЗ / під ред. В. Л. Петрущенка. – Львів : “Новий світ-2000”, “Магнолія плюс”, 2003. – 256 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 141-142.*

471. **Присухін С. І.** Філософія: історія світової та української філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях : навч. посіб. / С. І. Присухін. – Київ : КНЕУ, 2006. – 208 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 174.
472. **Причепій Є. М.** Філософія : підруч. / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – Київ : Академвидав, 2008. – 592 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 240-243.
473. **Провідники духовності в Україні :** довідник / за ред. І. Ф. Кураса. – Київ : Вища школа, 2003. – 782 с. – *Із змісту: Драгоманов Михайло Петрович.* – С. 40-41.
474. **Прокопенко І.** Корифей економічної думки в Україні / І. Прокопенко // Освіта. – 2003. – 24 вересня. – 1 жовтня (№ 44). – С. 6.
475. **Пронюк Є. В.** З історії соціалістичних ідей на Україні (українська соціалістична література 70-х років XIX ст.) / Є. В. Пронюк // З історії філософії і соціології на Україні : зб. ст.: респуб. міжвід. зб. / відп. ред. В. Ю. Євдокименко. – Київ, 1968. – С. 73-82.
476. **Проценко О.** Суспільна роль і значення інтелігенції (рецепція ідей М. Драгоманова та В. Липинського) / О. Проценко // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 61-71.
477. **Пшеничнюк В. О.** Філософія української революційної демократії (М. Драгоманов, Леся Українка, І. Франко) / В. О. Пшеничнюк // Історія філософії України / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко [та ін.]. – Київ, 1994. – С. 302-318.
478. **Пшеничнюк В. О.** Філософські і суспільно-політичні ідеї в українській літературі та публіцистиці / В. О. Пшеничнюк // Історія української філософії : підруч. / М. Ю. Русин [та ін.]. – Київ, 2008. – С. 396-414.
479. **Пятківський Р. О.** Проблема суб'єкта історичного процесу в українській філософії кінця XIX – першої чверті XX століть : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Р. О. Пятківський, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2005 – 20 с. – *М. П. Драгоманов у історіографії представників основних історіософських та суспільно-політичних парадигм XIX – першої чверті XX ст.* – С. 7-9.

480. **Радько П. Г.** Михайло Драгоманов про ідеї незалежності та державотворення в контексті демокритчного федералізму / П. Г. Радько // Держава і право: юридичні та політичні науки. – 1999. – Вип. 4. – С. 248-355.
481. **Радько П. Г.** Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ–ХХ століть: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 1999. – 378 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов про традиції федералізму у контексті національно-культурного відродження.* – С. 235-255.
482. **Рацул О. А.** Вплив Олександра Потебні та Михайла Драгоманова на формування світогляду та почуття громадськості у студентів та прогресивної української інтелігенції / О. А. Рацул // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини. – Київ, 2006. – Ч. 2. – С. 218-225.
483. **Релігія в духовному житті українського народу** / А. М. Колодний, Б. О. Лобовик, Л. О. Филипович [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1994. – 208 с. – *Із змісту: Питання релігії – справа сумління (М. Драгоманов).* – С. 98-104.
484. **Розвиток філософії в Українській РСР** / гол. ред. кол. : В. Ю. Євдокименко [та ін.] ; АН Української РСР, Ін-т філософії. – Київ : Наукова думка, 1968. – 258 с. – *Філософські погляди М. П. Драгоманова.* – С. 215-219.
485. **Розвиток філософської думки в Україні** : навч. посіб. / за ред. Ю. М. Вільчинського. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : КНЕУ, 2014. – 327 с. – *Із змісту: Соціально-філософські погляди Михайла Драгоманова : історія та сьогодення.* – С. 202-214.
486. **Романишин Д. В.** Ідея суспільного прогресу в українській філософії другої половини ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Д. В. Романишин ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. – 20 с. – *Розробка ідеї суспільного прогресу М. Драгомановим.* – С. 6, 11-12.

487. **Романишин Д.** Ідея суспільного прогресу у творчій спадщині Михайла Драгоманова / Д. Романишин // Вісник Прикарпатського університету Сер.: Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2008. – Вип. 11. – С. 16-21.
488. **Романченко І.** В. І. Ленін про М. П. Драгоманова / І. Романченко // Жовтень. – 1969. – № 4. – С. 90-94.
489. **Романченко І. М.** Драгоманов та його боротьба проти націоналізму (До 125-річчя з дня народження) / І. Романченко // Радянське літературознавство. – 1966. – № 9. – С. 48-55.
490. **Романченко І.** М. Драгоманов у Болгарії: на зустріч IV Міжнародному з'їздові славистів / І. Романченко // Жовтень. – 1958. – № 5. – С. 145-151.
491. **Романченко І.** Місце М. П. Драгоманова в суспільно-політичному житті XIX ст. / І. Романченко // Український історичний журнал : наук. журн. / АН України, Ін-т історії. – 1965. – № 6. – С. 33-43.
492. **Рубан А. О.** Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу / А. О. Рубан // Мультиверсум: філософський альманах. – Київ, 2004. – Вип. 40. – С. 86-96. Ментальність у поглядах М. Драгоманова. – С. 86, 90.
493. **Рудакевич О. М.** Концепція культурного націоналізму в українській історико-філософській думці : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / О. М. Рудакевич ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 16 с. – *Обґрунтування українського культурницького націоналізму в творчості М. Драгоманова. – С. 5, 9-10, 12.*
494. **Руднев М. А.** Философско-историческая концепция Н. Я. Данилевского в идейной борьбе М. П. Драгоманова с украинским национализмом / М. А. Руднев // Українсько-російські культурні зв'язки: історія і сучасність: тези доповідей та повідомлень міжрегіональна наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 4-5 грудня 1997 р. / ред. В. В. Іваненко ; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ : АЕК, 1997. – С. 47-49.

495. **Рябчук М.** Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – Київ : Критика, 2000. – 303 с. – Ідеї *М. Драгоманова у контексті формування української ідеї.* – С. 91, 100-101.
496. **Сабадуха В. О.** Українська національна ідея та концепція особистісного буття : монографія / В. О. Сабадуха ; Центр гуман. освіти НАН України, Українська АН. – 2-ге вид., випр. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2012. – 176 с. – *Із змісту: Погляди М. Драгоманова на українську ідею.* – С. 79-80.
497. **Савельєв В. П.** Етика: короткий навчальний словник: терміни, поняття, персоналії / В. П. Савельєв. – Львів : Магнолія 2006, 2009. – 280 с. – *Про М. Драгоманова.* – С. 82-83.
498. **Садловський Р. І.** Походження, побутування та ідейно-теоретичний зміст апокрефічної літератури в оцінці М. П. Драгоманова / Р. І. Садловський // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні: тези Республіканської конференції. – Львів, 1988. – С. 91-93.
499. **Салтовський О. І.** Проблема нації в політичній концепції М. Драгоманова / О. І. Салтовський // Вісник Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – Київ, 2002. – Вип. 42/45. – С. 41-45.
500. **Самостійництво чи автономізм?** // Боротьба. – Женева. – 1916. – Ч. 5. (листопад). – С. 2-4. – *Аналіз ідей М. Драгоманова у світлі нових завдань українства.*
501. **Сарбей В. Г.** Антицарська публіцистика М. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал : наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 1966. – № 9. – С. 23-35.
502. **Сарбей В.** Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї / В. Сарбей // Історія України. – 1998. – № 11. – С. 3-5.
503. **Сарбей В. Г.** До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал: наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 1991. – № 9. – С. 60-70.

504. **Сарбей В. Г.** Соціалістичні ідеї у світогляді М. П. Драгоманова / В. Г. Сарбей, І. В. Захарова // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова : зб. наук. праць / від. ред. Р. С. Міщук ; АН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; Респ. асоц. українознавців. – Київ : Наукова думка, 1991. – С. 63-74.
505. **Світленко С. І.** Народництво в Україні: сучасний погляд на проблеми / С. І. Світленко // Український історичний журнал : наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 1997. – № 3. – С. 40-49.
506. **Світловський О. Т.** Українська філософія : навч.-метод. посіб. / О. Т. Світловська, О. М. Люлькава. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – 37 с. – *Філософські погляди М. П. Драгоманова.* – С. 29-30.
507. **Світова та вітчизняна етнодержавницька думка:** у персоналіях / відп. ред. Ю. І. Римаренко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Донецький ін-т внутр. справ МВС України. – Київ-Донецьк, 1997. – 319 с. – *Із змісту: Драгоманов Михайло Петрович.* – С. 95-99.
508. **Сележан Й. Ю.** Філософські погляди М. Драгоманова та О. Потебні / Й. Ю. Сележан // Вісник Київського національного університету Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – Київ, 2004. – Вип. 66/67. – С. 91-92.
509. **Синичич Г.** Ідейна трансформація суспільно-політичних поглядів Івана Франка від соціальних до національних ідеалів (публіцистичний аспект) / Г. Синичич // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія: Журналістика. – Львів, 2009. – Вип. 32. – С. 176-180. – *Вплив М. Драгоманова на І. Франка.* – С. 177, 179.
510. **Ситник О. І.** М. Драгоманов і Д. Донцов в контексті української ідеї / О. І. Ситник // Політологічний вісник: Політична думка в Україні: минуле і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. Київ, 1-4 лютого 1993 р.: у 4 ч. / М-во освіти України; Ін-т систем дослід. освіти; Київ. Ун-т ім. Т. Шевченка ; відпов. ред. Л. В. Губерський. – Київ, 1993. – Ч. 1. – С. 115-122.

511. **Ситник О. І.** Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Ситник О. І.; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1996. – 23 с.
512. **Ситник О. І.** Чинний націоналізм Д. Донцова як засіб реалізації української ідеї / О. І. Ситник, А. П. Булан // Політологічний вісник: наук.-аналіт. зб. – Київ, 1994. – Вип. 2. – С. 119-127. – *Зіставлення ідей М. Драгоманова та Д. Донцова.* – С. 122-124.
513. **Ситник О. М.** До питання про ідеологічну платформу М. П. Драгоманова / О. М. Ситник // Людиноцентричний вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова: матеріали XXVIII Міжнар. іст.-прав. конф., 13-16 черв. 2013 р., Рівне-Луцьк / Міжнар. Асоціація істориків права, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ, 2013. – С. 57-61.
514. **Ситник О. М.** Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. до 1939 р.): монографія / О. Ситник; Донец. юридич. ін.-т, Луган. держ. ін-т внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк, 2009. – 547 с. – *Ідеологія М. Драгоманова.* – С. 23, 201, 238-243, 245, 266, 273, 508, 511, 516.
515. **Сич О. І.** Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. І. Сич; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 18 с. – *Про формування світогляду М. П. Драгоманова.* – С. 9-10, 13.
516. **Скакун О. Ф.** Драгоманов Михайл Петрович / О. Ф. Скакун // Антологія української юридичної думки: в 6 т.: Конституційне (державне) право / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2003. – Т. 4. – С. 160-163.
517. **Скакун О. Ф.** Федералізм Михайла Драгоманова / О. Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 74-91.

518. **Слесаренко О. О.** Історіософія М. Драгоманова / О. О. Слесаренко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 58 (№ 3). – С. 21-25.
519. **Слесаренко О.** Погляди М. П. Драгоманова на проблеми реформації / О. Слесаренко // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С. 246-252. – Літ.: 8 н.
520. **Сморж Л. О.** Філософія : навч. посіб. – Київ : Кондор, 2004. – 416 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 127-130.
521. **Сокуренко В.** Боротьба М. П. Драгоманова за політичні права і свободи трудящих / В. Сокуренко // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична – 1965. – С. 98-103.
522. **Сокуренко В.** Погляди М. П. Драгоманова на походження і суть держави і права / В. Сокуренко // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. – 1965. – С. 78-84.
523. **Сокуренко В. Г.** Погляди М. П. Драгоманова на терор / В. Г. Сокуренко // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Юридична. – 1963. – Вип. 1(5). – С. 21-29; Вип. 2 (6). – С. 14-19.
524. **Солдатенко В.** Один проти всіх (М. Драгоманов) / В. Солдатенко, Ю. Левенець // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127-141.
525. **Сосновчик С. О.** Внесок прогресивних мислителів України ХІХ ст. у розвиток національної самосвідомості українського народу та відродження його державності / С. О. Сосновчик // Політологічний вісник: Політична думка в Україні: минуле і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. Київ, 1-4 лютого 1993 р. : у 4 ч. / М-во освіти України; Ін-т систем дослід. освіти; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка ; відпов. ред. Л. В. Губерський. – Київ, 1993. – Ч. 4. – С. 142-146. – *М. Драгоманов і формування національної свідомості українського народу.* – С. 145-146.

526. **Сохань П. С.** Велет національного і соціального відродження України : до 150 річчя від дня народження М. П. Драгоманова / П. С. Сохань // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 65-67.
527. **Социальная философия** : учеб. / под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Киев ; Харьков : Издательский центр “Единорог”, 2002. – 436 с. – *Из содержания: Идеи Михаила Драгоманова.* – С. 210-212.
528. **Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова** : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1992. – 212 с.
529. **Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова** : зб. наук. праць / відп. ред. М. І. Лук ; НАН України, Ін-т філософії. – Київ : Наукова думка, 1995. – 119 с. – *Из змісту: Лук М. І. Історіософія М. Драгоманова / М. І. Лук. – С. 3-17; Лісовий В. С. М. Драгоманов у контексті діалогу ідеологій лібералізму та націоналізму / В. С. Лісовий. – С. 18-33; Бойко І. М. М. Драгоманов і В. Липинський: роль держави в житті нації / І. М. Бойко. – С. 33-50; Депенчук Л. П. Поняття суспільної культури у спадщині М. Драгоманова / Л. П. Депенчук. – С. 50-63; Єкельчик С. О. Федералізм М. Драгоманова / С. О. Єкельчик. – С. 63-73; Іщенко Ю. А. Толерантність думки М. Драгоманова / Ю. А. Іщенко. – С. 73-88; Колодний А. М. Проблеми національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова / А. М. Колодний, Л. О. Філіпович. – С. 88-94; Крамлюк П. М. Драгоманов про реформаційні рухи в Україні / П. М. Крамлюк. – С. 94-102; Герасим'як І. Г. Деякі аспекти суспільно-світоглядної позиції М. Драгоманова в оцінці І. Франка / І. Г. Герасим'як. – С. 102-109.*
530. **Сошніков А. О.** Громадівський соціалізм М. Драгоманова як спроба західної космополітичної та вітчизняної українофільської ідеологічної синтези / А. О. Сошніков // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – Вип. 30. – С. 154-158.
531. **Ставнюк В. В.** Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал : наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 1998. – № 6. – С. 46-53.

532. **Стахів М.** На переломі: коротка історія українського політичного руху в новіших часах / М. Стахів. – Львів : Самоосвіта, 1938. – Ч. 3. – 48 с. – *Із змісту: Погляди Драгоманова на спроби політично-суспільної праці.* – С. 15-21.
533. **Стахів М.** Проблеми суспільно-політичного світогляду Івана Франка / М. Стахів // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Іван Франко: зб. доп. для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка / ред. В. Стецюк. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1967. – Т. 182, ч. 1. – С. 83-102. – *Місце М. Драгоманова у формуванні світогляду І. Франка.*
534. **Стебун И. И.** Концепція реалізму в естетике Івана Франко / И. И. Стебун ; пер. с укр. автора. – Москва : Советский писатель, 1981. – 224 с. – *Порівняння ідейних позицій М. Драгоманова та І. Франка.* – С. 10-11, 41, 44, 120-121, 124, 150, 209.
535. **Степович А.** Про слов'янські погляди Драгоманова / А. Степович // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ. – 1926. – Кн. 9. – С. 343-344.
536. **Стешенко І. М.** Драгоманов і його значення в історії розвитку українського народу / І. Стешенко. – Київ, 1905. – 47 с.
537. **Сторчак А. І.** Михайло Драгоманов: від автономістичної особи – до незалежної держави та “Вільної спілки” / Сторчак А. І. // Науковий вісник Дипломатичної Академії Наук. – К., 1999. – № 2. – С. 125-131.
538. **Струве П.** Памяти Михаила Петровича Драгоманова / П. Струве // Освобождение. – Париж, 1905. – № 72. – С. 52-61.
539. **Студинський К.** Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентками / К. Студинський // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 70-75.

540. **Суспільно-історична спадщина М. П. Драгоманова і сьогодення** : тези Драгоманівських читань (Київ, 21 червня 1995 р.) / Укр. держ. пед. ун-т ім. М. Драгоманова ; уклад. М. М. Закович. – Київ : УДПУ, 1995. – 35 с. – *Із змісту: Федів Ю. О. Ідея соборності України в суспільно-політичних поглядах М. П. Драгоманова / Ю. О. Федів, Г. І. Волинка. – С. 7-8; Симоненко О. П. Михайло Драгоманов – відродження національної свідомості українського народу / О. П. Симоненко. – С. 9-11; Колодний А. Драгоманівське бачення проблем національної релігії / А. Колодний. – С. 16-19; Закович М. М. Питання совісті у філософській спадщині М. П. Драгоманова / М. М. Закович. – С. 20-21; Калінін Ю. А. Проблеми філософії релігії в духовній спадщині М. П. Драгоманова / Ю. А. Калінін. – С. 25-26; Магеря О. П. Етичні погляди Михайла Драгоманова / О. П. Магеря. – С. 27-28; Мозгова Н. Г. М. Драгоманов і П. Ліницький: спільність і розбіжність світоглядних позицій / Н. Г. Мозгова. – С. 29-30.*
541. **Телегуз І. О.** Культурно-освітні ідеї М. П. Драгоманова в контексті формування української нації / І. О. Телегуз // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах : зб. статей викладачів кафедри історії України НПУ ім. М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 167-172.
542. **Тисяча років української суспільно-політичної думки = One thousand years of Ukrainian social and political thought** : у 9 т. / уряд О. Сліпушко, ред. Ю. Косенко. – Київ: Дніпро, 2001. – Т. 5, кн. 1. – 509 с. – *Вплив і місце Драгоманова в історії української суспільної думки. – С. 28,63, 73-75,77-78, 83, 85, 87-90, 97-100, 102, 104, 108-109, 111-116, 118, 121, 123, 291, 384-385, 393-394, 404, 425, 427.*
543. **Тихолоз Б.** Філософська лірика Івана Франка: діалектика поетичної рефлексії / Б. Тихолоз ; НАН України, Львівське відділення Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка: Львівський національний університет ім. І. Франка, Міжнародна асоціація франкознавців. – Львів, 2009. – 319 с. – *Вплив М. Драгоманова на формування світогляду І. Франка. – С. 60, 87-88, 131-133, 267, 307.*

544. **Ткаченко М. М.** І. Зібер у Києві (1864–1876) / М. Ткаченко // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності / Українська Академія наук. – Київ, 1928. – Т. 1. – С. 349–358. – *Вплив М. Зібера на формування поглядів М. Драгоманова.*
545. **Ткачук Л. П.** Апостол правди і науки (національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) / Л. П. Ткачук // Рідна школа. – 1994. – № 3/4. – С. 10-12.
546. **Толстоухов А. В.** З когорти творців суспільної думки: постать Михайла Драгоманова в Українській історії / А. В. Толстоухов, В. П. Андрущенко // Хроніка'2000: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина. – Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. – С. 3-5.
547. **Томашівський С.** М. Драгоманов і Галичина / С. Томашівський // Політика. – 1925. – № 5-6. – С. 78-84.
548. **Томашівський С.** М. Драгоманов і молодь / С. Томашівський // Політика. – 1925. – № 3. – С. 44-46.
549. **Томашівський С.** Трагедія М. Драгоманова / С. Томашівський // Політика. – 1925. – № 1. – С. 6-8; 26-29.
550. **Томенко М.** Ліберальна ідея в Україні / М. Томенко // Українська державність в ХХ ст. – К. : Політична думка, 1996. – С. 71-81.
551. **Третякова А.** Економічний аспект реформування українського суспільства у поглядах М. П. Драгоманова / А. Третякова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 13. – С. 156-159.
552. **Третякова А. С.** Засоби перетворення суспільства: порівняльна характеристика концепцій М. П. Драгоманова та ідейних поглядів представників народних організацій у 70-80-х роках 19 ст. / А. С. Третякова // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 80 (№ 1). – С. 158-161.

553. **Третьякова А.** Політична свобода як першопочаток державно-правової організації українського суспільства у поглядах М. П. Драгоманова / А. Третьякова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 12. – С. 97-100.
554. **Троценко М. Д.** Ідея конституційної держави у науковому доробку Михайла Драгоманова / М. Д. Троценко, О. Л. Тиндикевич // Історичний досвід і сучасність : матеріали V нац. наук. студент. конф., присвяч. історії на.-визвольн. руху в Україні і будівництва незалежної України / Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського ; ред. В. М. Букач. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 23-24.
555. **Трубенко Л. Б.** Перші кроки соціалістичного руху в Галичині / Леся Борисівна Трубенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К., 2001. – Вип. 37. – С. 68-69. – *Формування світогляду М. Драгоманова.*
556. **Трубенко Л. Б.** Початок соціалістичного руху в Галичині у другій половині XIX століття / Леся Борисівна Трубенко // Вісник КНУКіМ. Серія : Філософія : зб. наук. праць / Київський нац. університет культури і мистецтв. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 142-149. – *Згадується роль М. Драгоманова.*
557. **Трубенко Л. Б.** Утворення та діяльність українських “Громад” у другій половині XIX століття / Леся Борисівна Трубенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К., 2002. – Вип. 47. – С. 5-14. – *Згадується роль М. Драгоманова.*
558. **Трубенко Л. Б.** Філософські та соціально-політичні погляди “громадівців” (історико-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Леся Борисівна Трубенко ; Київ. наці. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 15 с. – *М. Драгоманов і громадівський рух. – С. 3, 7.*

559. **Тупчанський П. Л.** Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України. – *Національні погляди Драгоманова* / П. Л. Тупчанський // Україна : наук. двомісячник українознавства. – 1926. – Кн. 2-3(17). – С. 100–129 ; *Див також: Філософська і соціологічна думка.* – Київ, 1991. – № 9. – С. 131-156.
560. **Тютюнник О.** Філософська спадщина П. Куліша: спроба методологічної конотації / О. Тютюнник // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2003. – № 4. – С. 143-148.
561. **Українець.** Голоси читачів: як вийти з сучасного лихоліття /Українець // Свобода. – Джерсі-Сіті. – 1926. –14 квітня (число 86). – С. 2. – *Аналізуються ідейні погляди М. Драгоманова, відображені у його творах.*
562. **Українська ідея:** історичний нарис / В. Ф. Солдатенко, В. П. Крижанівський, Ю. А. Левенець [та ін.] ; ред. К. І. Савенок ; НАН України Ін-т нац. відносин і політології. – Київ, 1995. – 132 с. – *Із змісту: Левенець Ю. А. Від Кирило-мефодіївців до Драгоманова / Ю. А. Левенець. – С. 80-105; Самарцев І. Г. Австрійська провінція чи “український пемонт”? / І. Г. Самарцев. – С. 106-121.*
563. **Українська історіософія (XIX–XX ст.):** антологія : у 2-х ч. / упоряд. В. О. Артюх. – Суми : Сумський державний університет, 2011. – Ч. 1. – 250 с. – *Філософсько-історична думка М. Драгоманова. – С. 4, 9, 158, 240, 242.*
564. **Українська історіософія (XIX–XX ст.):** антологія : у 2-х ч. / упоряд. В. О. Артюх. – Суми : Сумський державний університет, 2011. – Ч. 2. – 271 с. – *Філософсько-історична думка М. Драгоманова. – С. 128, 203-206, 211, 213, 232, 254.*
565. **Українська національна ідея і сучасність** / за заг. ред. Г. У. Гончарук. – Одеса : АстроПринт, 1999. – 256 с. – *М. Драгоманов і становлення теоретичних засад національної ідеї. – С. 4, 20, 29, 36-38, 43, 44, 91-93, 225.*
566. **Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм:** сторінки політичної історії (кінець XIX – перша чверть XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998. – 92 с.

567. **Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:** документи і матеріали : в 3-х т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 203 с. – *Місце М. Драгоманова у розвитку суспільно-політичної думки в другій половині XIX ст. та вплив його ідей в XX ст.* – С. 48, 84-86, 171-173, 178.
568. **Утопический социализм в России :** хрестоматия / А. И. Володин, Б. М. Шахматов ; общ. ред. А. И. Володина. – Москва : Издательство политической литературы, 1985. – 590 с. – *М. П. Драгоманов український публіцист, історик, фольклорист, буржуазний ліберал у біографіях П. М. Такчова та І. А. Желябова.* – С. 391, 524, 568.
569. **Ушій С.** Педагогічний концепт у соціально-філософському дискурсі М. П. Драгоманова / С. Ушій // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 62-66.
570. **Ушій С.** Постать Михайла Драгоманова в інтелектуальній історії України / С. Ушій // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – С. 110-114.
571. **Ушій С. Н.** Постать Михайла Петровича Драгоманова в українській соціально-філософській думці / С. Н. Ушій // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – № 16 (29). – С. 252-256.
572. **Ушій С. Н.** Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Світлана Несторівна Ушій. – Київ, 2010. – 19 с.
573. **Ушкалов Л.** Людина межі: Григорій Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова / Л. Ушкалов // Дивослово: українська мова й література в навч. закладах : щомісяч. наук.-метод. журн. М-ва освіти і науки України. – 2014. – № 10. – С. 52-57.
574. **Ушкалов Л.** Що таке Україна у просторі й часі? : відповідь Михайла Драгоманова / Л. Ушкалов // Дивослово: українська мова й література в навч. закладах : щомісяч. наук.-метод. журн. М-ва освіти і науки України. – 2015. – № 2. – С. 53-58.

575. **Фартушний А. А.** Українська національна ідея як підстава державотворення : монографія / А. А. Фартушний. – Львів : Видво “Львівська політехніка”, 2000. – 308 с. – *Погляди М. Драгоманова на національну ідею.* – С. 20, 39, 103, 111
576. **Феденко Л.** Соціалізм давній і новочасний / Л. Феденко. – Лондон-Париж-Мюнхен : Наше слово, 1968. – 86 с.
577. **Федів Ю. О.** Ідея соборності України в суспільно-політичних поглядах М. Драгоманова і сучасність / Ю. О. Федів // Вісник : зб. наук. статей НПУ ім. М. П. Драгоманова / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2002. – Вип. 4. – С. 66-68.
578. **Федів Ю. О.** Ідея соборності України в суспільно-політичних поглядах М. П. Драгоманова / Ю. О. Федів, Г. І. Волинка // Суспільно-історична спадщина М. П. Драгоманова і сьогодення: тези Драгоманівських читань, 21 червня 1995 р. – Київ : УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1995. – С. 7-8.
579. **Федів Ю.** Історія української філософії: курс лекцій / Ю. Федів; МО України. – Київ, 1994. – 146 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 116-121, 125.
580. **Федів Ю. О.** Історія української філософії: навч. посіб. / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – Київ : Україна, 2000. – 509 с. – *Філософські і суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.* – С. 391-394.
581. **Федченко П.** Апостол правди і науки: до 155-річчя від дня народження М. Драгоманова / П. Федченко // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 15-19; *Див. також: Слово і час.* – 1990. – № 7. – С. 36-41.
582. **Федченко П.** “Апостольські” послання М. Драгоманова / П. Федченко // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 8-12.
583. **Федченко П.** Мислитель, публіцист, борець: (до 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / П. Федченко // Політика і час. – 1991. – № 12. – С. 68-74.
584. **Федченко П.** Михайло Драгоманов: життя і творчість / П. Федченко. – Київ : Дніпро, 1991. – 362 с.

585. **Феномен української культури:** методологічні засади осмислення / від. ред. : В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – Київ : Фенікс, 1996. – 478 с. – *Культурницько-філософський світогляд М. Драгоманова.* – С. 53, 66, 74, 82, 112, 205, 251.
586. **Филипович Л. О.** Етнографія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення / Л. О. Филипович. – Київ : Світ знань, 2000. – 333 с. – *Із змісту: Функціональність релігії в національному поступі (Михайло Драгоманов та Олександр Потебня)* – С. 247-284.
587. **Филипович Л.** Проблеми релігії у науковій спадщині Михайла Драгоманова / Л. Филипович // Наукові записки Києво-Могилянської академії: Філософія та релігієзнавство. – Київ, 1996. – Т. 1. – С. 102-107.
588. **Философская мысль в Киеве:** историко-философский очерк / отв. ред. В. И. Шинкарук [и др.]. – Киев : Наукова думка, 1982. – 358 с. – *Место М. П. Драгоманова в истории общественно-политической мысли Украины во второй половине XIX века.* – С. 235-238.
589. **Философская мысль восточных славян:** библиографический словарь / И. В. Огородник, В. В. Огородник, М. Ю. Русин, В. Ф. Диденко ; наук. ред. Л. В. Губерського. – Киев : Парламентское изд-во, 1999. – 328 с. *Із змісту: Драгоманов Михаил Петрович (1841–1895).* – С. 102-103.
590. **Философский словарь** / авт.-сост. : В. П. Андрущенко, О. В. Вусатюк, С. В. Линецкий [и др.] – Киев : А. С. К., 2006. – 1056 с. – *Із змісту: Драгоманов Михаил Петрович (1841–1895).* – С. 272.
591. **Філософія :** навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко [та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. – Київ : Вікар, 1997. – 584 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 182.
592. **Філософія:** короткий виклад : навч. посіб. / С. П. Щерба (кер. авт. кол.), М. Г. Тофтул, О. А. Заглада [та ін.]. – Київ : Кондор, 2003. – 352 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 93-94.
593. **Філософія :** курс лекцій / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко [та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. – Київ : Вікар, 2000. – 516 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 178.

594. **Філософія** : навч. посіб. / Л. В. Губерський ; І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко [та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. – 7-ме вид., стереотипне. – Київ : Вікар, 2008. – 534 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 178.
595. **Філософія**: курс лекцій / І. В. Бичко (кер. авт. кол.), Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський [та ін.]. – Київ : Либідь, 1991. – 456 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 154-155, 220.
596. **Філософія** : підруч. / за ред. Г. А. Заїченка, В. М. Сагатівського, І. І. Кального, В. І. Даниленка. – Київ : Вища школа, 1995. – 455 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова.* – С. 98-99.
597. **Філософія** : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Л. В. Губерського. – Харків : Фоліо, 2013. – 510 с. – *Зі змісту: Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова.* – С. 162-164.
598. **Філософія політики**: короткий енциклопедичний словник / НАН України, АПН України, Ін-т. вищої освіти; авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко [та ін.]. – Київ : Знання України, 2002. – 670 с. – *Із змісту: Драгоманов Михайло (1841–1895).* – С. 201-202.
599. **Філософія політики** : підруч. / НАН України, АПН України, КНУТШ ; редкол. Л. В. Губерський (керівник), В. П. Андрущенко, М. І. Бойченко [та ін.]. – Київ : Знання України, 2002. – 966 с. – *Із змісту: Філософсько-політична концепція Михайла Драгоманова.* – С. 79-81.
600. **Філософія права** : підруч. / за ред. О. Г. Данильян ; М-во освіти і науки України ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2009. – 208 с. – *Із змісту: Філософсько-правові погляди Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Грушевського. Ліберальна ідея в Україні.* – С. 118-120.
601. **Філософія**: словник-довідник : навч. посіб. / В. П. Ключніков, І. Ф. Надольний, Г. Б. Черушева ; за ред. І. І. Пилипенка. – Київ : Дельта, 2006. – 160 с. – *Із змісту: Драгоманов Михайло (1841–1895).* – С. 40-41.

602. **Філософія як рефлексія духу** : хрестоматія / Л. Рижак ; М-во освіти і науки України, Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 538 с. – *Із змісту: Михайло Драгоманов.* – С. 425.
603. **Філософія: ідеї, ідеології, персоналії** : ілюстрований енциклопедичний довідник / уклад. Ю. В. Омельченко. – Київ : Ракша М. О., 2009. – 296 с. – *Із змісту: Філософські погляди М. Драгоманова.* – С. 163.
604. **Філософська думка в Україні** : біобібліографічний словник / авт. кол. : В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик [та ін.]. – Київ : Пульсари, 2002. – 244 с. – *Із змісту: Драгоманов Михайло Петрович.* – С. 61-63.
605. **Філософський енциклопедичний словник** / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; гол. редкол. В. І. Шинкарук. – Київ, 2002. – 742 с. – *Драгоманов Михайло Петрович.* – С. 173-174.
606. **Філософський словник соціальних термінів** / за заг. ред. В. П. Андрущенко. – 3-тє вид., доповн. – Київ-Харків, 2005. – 670 с. – *Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895).* – С. 265-267.
607. **Філософський словник соціальних термінів** / за ред. В. П. Андрущенко. – Київ-Харків, 2002. – 670 с. – *Із змісту: Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895).* – С. 265-267.
608. **Франко І. Я.** Життя М. Драгоманова / І. Я. Франко // Житє і слово. – 1894. – Т. 1. – С. 148-152.
609. **Франко І.** Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко ; АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; редкол. : Є Кирилюк [голова] [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1976. – 1986. Т. 45: Філософічні праці / упоряд. і комент. В. Горького, В. Литвинова, Г. Чабан ; ред. В. Євдокименко. – 1986. – 574 с. – *Із змісту: Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко.* – С. 423-438. – *Ще про М. Драгоманова.* – С. 191, 272, 281-283, 330, 333, 410, 414, 501, 524, 537, 541, 551, 553-554, 566; *Див. також: Свобода.* – Джерсі-Сіті, 1940. – 14 листопада (чис. 266). – С. 4; 1945. – 19 квітня (чис. 77). – С. 4; 20 квітня (чис. 78). – С. 4; **Літературно-науковий вісник.** – Львів. – 1906. – Т. 35. – Кн. 8. – С. 226-240.

610. **Франко І. Я.** Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Я. Франко // Іван Франко про соціалізм і марксизм: рецензії і статті 1897–1906 / впоряд., вступ. стаття і довідки Б. Кравцева. – Нью Йорк, 1966. – С. 234-258.
611. **Фуркало В. І.** Проблема національної свідомості у філософській спадщині М. Драгоманова / В. І. Фуркало // Українська національна ідея: витoki і сьогодення: матеріали доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. 7-8 жовтня 1999 р. – Київ, 2000. – С. 146-148.
612. **Хабатюк І. Ю.** Ідеї федерації у творчій спадщині М. П. Драгоманова / І. Ю. Хабатюк // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: тези доповідей і повідомлень респ. наук. конф. молодих вчених, присвяч. 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова (Київ, 22-23 травня 1991 р.) / за ред. Р. П. Іванової, Л. С. Дем'янівської; Київський держ. Ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1991. – С. 17-19.
613. **Хаясана Накото.** Русские якобинцы и М. П. Драгоманов. Споры о путях решения национального вопроса // Славяноведение. – 1993. – № 3. – С. 80-85.
614. **Хмельницька Л.** Поняття держави та бездержавності в концепції громадівського соціалізму М. Драгоманова / Л. Хмельницька // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей / Держ. вищ. навч. закл. “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 31: Спецвипуск. – С. 16-21.
615. **Хорковський Р.** Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи / Р. Хорковський // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: зб. наук. праць, присвяч. 100-літтю від дня народження українського письменника, літературознавця, політолога, лікаря, видатного громадського діяча Юрія Липи. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 363.
616. **Хорунжий Ю.** Невідомі поезії М. Драгоманова // Дніпро. – 1991. – № 11-12. – С. 49-51.
617. **Хорунжий Ю. М.** Софійська бібліотека М. Драгоманова // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 156-172.

618. **Хримли А. Н.** Эстетические принципы Михаила Драгоманова / А. Н. Хримли // Интеллект. Особистість. Цивілізація : тем. зб. наук. праць із соціально-філософських проблем. – Донецьк, 2007. – Вип. 5. – С. 222-230.
619. **Хропко В. М.** Драгоманов і естетична програма журналу “Правда” 70-х років XIX ст. / В. Хропко // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 9/10. – С. 43-45.
620. **Цегельський Л.** М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значення / Л. Цегельський // Молода Україна. – Львів. – 1900. – Ч. 2. – С. 57-61, 98-100 ; Ч. 6. – С. 218-223 ; *Див. також:* **Вільна Україна.** – Детройт. – 1961. – Ч. 31. – С. 44-46.
621. **Цендер Т. В.** Українська національна ідея в творчості М. П. Драгоманова / Т. В. Цендер // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8 (10). – С. 251-258.
622. **Циганенко Ю.** З літературних взаємин М. Драгоманова в 80-і рр. XIX ст. / Ю. З. Циганенко // Літературний архів. – 1930. – Кн. III-VI. – С. 34-42.
623. **Чеботок Н. В.** Витоки та розвиток етнодержавницької думки другої половини XIX – початку XX ст. / Н. В. Чеботок // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – Київ, 2006. – Вип. 33. – С. 549-556. – Про М. Драгоманова. – С. 551-552.
624. **Чернихівський Г. І.** М. Драгоманов і деякі питання історії України / Чернихівський Г. І. // Український історичний журнал: наук. журн. / АН України, Інститут історії [та ін.]. – 1991. – № 9. – С. 116-118.
625. **Чехович К.** Сумерк Драгоманівства / К. Чехович // Мета. – Львів. – 1936. – № 10. – С. 4-5. Рец.: Коберський К. Як воюють з небіжчиками: відповідь д-ру К. Чеховичеві на “критику” думок М. Драгоманова / К. Коберський // Громадський голос. – Львів. – 1936. – № 6 (15 лютого). – С. 9; № 7 (22 лютого). – С. 8-9.

626. **Чехович К.** Шкідливі думки Михайла Драгоманова / К. Чехович. – Перемишль : Вид-во “Криниця”, 1938. – 28 с. (Вид-во “Криниця” в Перемишлі при “Українським Бескиді”). – *Критика поглядів М. Драгоманова на питання релігії.*
627. **Чижевський Д.** Філософські твори = Philosophical works: між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії : у 4 т. / Д. Чижевський ; за заг. ред. В. С. Лісового ; Ін-т філософії ім. Г. Сковороди, НАН України, НТШ в Америці, УВАН у США. – Київ : Смолоскип, 2005. – Т. 2. – 264 с. – *Про М. Драгоманова. – С. 172, 192.*
628. **Чикаленко Є.** Спогади: 1861–1907 рр. / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. – 502 с. – *Ідейна спадщина М. Драгоманова і національний рух. – С. 89, 96-97, 112, 116, 121, 124, 131-133, 135, 140, 147, 208, 210, 212-213, 216, 241-242, 246, 255, 293, 300-301, 332, 335, 453.*
629. **Чорна Л. В.** М. П. Драгоманов і Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства / Л. В. Чорна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного університету. – 1999. – № 7. – С. 26-29.
630. **Чорний І. П.** Історія філософії в Україні: навч. посіб. / І. П. Чорний, Р. Г. Рошкулець, О. В. Турко ; Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2003. – 136 с. – *Із змісту: Соціально-історичні погляди М. Драгоманова. – С. 75-76; Ідея прогресу в соціально-філософській концепції М. Драгоманова. – С. 76-77; Федералістичний соціалізм М. Драгоманова. – С. 77-78.*
631. **Чунаева А. А.** Философия в кратком изложении / А. А. Чунаева, И. Г. Мысык. – изд. 5-е испр. и доп. ; Южноукр. гос. пед. ун-т им. К. Д. Ушинского. – Одесса : Фенікс ; Суми : Університетська книга ; Москва : ТрансЛит, 2007. – 312 с. – *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 169-171.*
632. **Шандра В. С.** Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про М. П. Драгоманова / В. С. Шандра // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 9-20.

633. **Шаповал М.** Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України: (з нагоди 35-ліття смерті і 50-ліття програми українського соціалізму) / М. Шаповал // Драгоманов М. Вибрані твори : зб. політ. творів / з приміт. і за заг. ред. П. Богацького. – Прага–Нью-Йорк : Накладом українських поступових товариств в Америці, 1937. – Т. 1. – С. 31-55.
634. **Шаповал М.** Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України: з нагоди 35-ліття смерті і 50-ліття програми українського соціалізму: лекція в Детройті 28 вересня 1930 р. / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1934. – 21 с.; *Див. також: Трудова Україна.* – Прага. – 1933. – № 6-12; **Вечірній Київ.** – 1991. – № 177 (16 вересня). – С. 3; № 178 (17 вересня). – С. 3; № 179 (18 вересня). – С. 3.
635. **Шаповал М. Ю.** Революційний соціалізм на Україні. – Відень : Накладом вид-ва “Борітеся – поборете!”, 1921. – Кн. 1. – 256 с. – *Із змісту: М. П. Драгоманов – основоположник українського соціалістичного народництва. Світогляд його. Український соціалізм. Розуміння історичного розвитку. Програма і тактика українського народництва. Загальна оцінка Драгоманова як мислителя і політика.* – С. 31-40.
636. **Шаповал М.** Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова / М. Шаповал // Борітеся – поборете! – Відень, 1920. – № 5. – С. 15-36. – *Розділи статті: I. Загальний світогляд М. Драгоманова; II. Погляди Драгоманова на суспільний розвиток; III. Принципи політичної діяльності Драгоманова; IV. Критика й оцінка.*
637. **Шаров І. Ф.** 100 видатних імен України / І. Ф. Шаров. – Київ : ВД “Альтернативи”, 1999. – 496 с. – *Із змісту: Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895). – публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громадський діяч.* – С. 137-142.
638. **Шевцов Є.** Питання релігії і свободи совісті у науковій спадщині М. П. Драгоманова / Є. Шевцов // Філософія як складова університетської освіти : зб. наук. праць студентів університету – членів проблемних груп кафедри філософії / М-во освіти і науки України; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2003. – С. 70-73.

639. **Шевченко В.** Українська філософія в системі українознавства: теорет-метод. комент. до курсу філос. у вищ. навч. закл. / В. Шевченко. – Київ : ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2008. – 240 с. – *Місце М. Драгоманова та його поглядів у розвитку української філософії.* – С. 100, 114, 141-142, 157-158, 178, 209, 218-219.
640. **Шип Н. А.** Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. / Н. А. Шип // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 25-33.
641. **Шпак В.** 175 років з дня народження Михайла Драгоманова: “Чудацькі думки” великого Українця / В. Шпак // Урядовий кур’єр. – 2016. – № 170 (10 вересня). – С. 11.
642. **Шишманов І.** [М. П. Драгоманов та идея словянского братства] / І. Шишманов // Slavia. – Praha. – 1925. – № 4, Sesit 2. – S. 320-331.
643. **Шишов І.** Про заздрість божу і гордість людську: (деякі думки з приводу праці М. П. Драгоманова “Оповідання про заздрість богів”) / І. Шишов // Людина і світ. – 1988. – № 1. – С. 38-42.
644. **Шляхов Б. М.** Драгоманов і проблеми розвитку української культури / Б. М. Шляхов // Философия и социология в контексте современной культуры : сб. науч. трудов. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 92-99.
645. **Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова :** зб. наук. праць / від. ред Р. С. Міщук ; АН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка ; Респ. Асоц. Українознавців. – Київ : Накова думка, 1991. – 247 с. – *Із змісту : Новиченко Л. М. Просвітитель / Л. М. Новиченко. – С. 8-26; Гаєвська Л. О. Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії ХІХ ст. / Л. О. Гаєвська. – С. 42-62; Сарбей В. Г. Соціалістичні ідеї у світогляді М. П. Драгоманова / В. Г. Сарбей, І. В. Захарова. С. 63-74; Панько Т. І. Мова і нація в системі культурологічних поглядів М. Драгоманова / Т. І. Панько. – С. 169-183.*
646. **Шудря М.** Класика духовності. Михайло Драгоманов / М. Шудря // Книжковий клуб плюс: щомісяч. журнал для видавців, книгорозповсюджувачів та усіх не байдужих до книги. – 2006. – № 4, 5, 7-8, 12.

647. **Шуляк Ю.** Ідея федералізму в політичній діяльності М. Драгоманова / Ю. Шуляк, Ю. С. Земський // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук : в 2 т. / гол. ред. В. В. Тренько ; Хмельницький нац. ун-т, Гуманістарний інститут. – Хмельницький, 2006. – Т. 1. – С. 58-60.
648. **Шульгін О.** Мої дитячі та юнацькі спогади: Розд. 2. Драгоманов і батько на засланні / О. Шульгін // Українська літературна газета. – Мюнхен. – 1957. – Ч. 12 (30). – С. 6. – *Я. Шульгін і М. Драгоманов. Драгоманівська ідея федералізму.*
649. **Щерба С. П.** Філософія : підруч. / С. П. Щерба, О. А. Заглада. – 4-те вид. – Київ : Кондор, 2014. – 548 с. *Філософія та світогляд М. Драгоманова. – С. 139.*
650. **Яцюк М. В.** Ліберальні та соціалістичні ідеї М. П. Драгоманова / М. В. Яцюк // Політологічний вісник: Політична думка в Україні: минуле і сучасність: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. Київ, 1-4 лютого 1993 р. : у 4 ч. / М-во освіти України; Ін-т систем дослід. освіти; Київ. Ун-т ім. Т. Шевченка; відпов. ред. Л. В. Губерський. – Київ, 1993. – Ч. 1. – С. 237–246.

Дисертації

651. **Андрусяк Т. Г.** Права людини в поглядах М. Драгоманова : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 / Львівський університет імені Івана Франка. – Львів, 1993. – 207 с.
652. **Бичук І. О.** Еволюція української національної ідеї у соціально-філософській думці України на замі XIX–XX століть : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Ірина Олександрівна Бичук; НАПН України, Ін-т вищої освіти. Київ, 2011. – 200 с. – *Дослідження М. П. Драгомановим генерування та трансформації української національної ідеї. – С. 16, 22, 30, 93, 130, 148-149.*

653. **Білан Т. О.** Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі XIX – поч. XX століть (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка) : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Тетяна Орестівна Білан ; Дрогобицький держ. пед. ін-т ім. І. Франка. Дрогобич, 1998. – 183 с. – *Виховний ідеал в філософії М. Драгоманова.* – 30, 33, 60, 93-94, 109-123.
654. **Болдирєв О. В.** Політичний світогляд українських громад другої половини XIX ст. : автореф. дис. ... канд. політ. наук. 23.00.01. / Одес. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 1995. – 17 с. – *Згадується М. Драгоманов.*
655. **Деркач В. В.** Філологічна термінологія М. П. Драгоманова в системі української наукової термінології кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. / В. В. Деркач ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 1999. – 16 с.
656. **Дмитриченко В. С.** Социалистическая мысль революционных демократов Украины 70-х начала 80-х годов XIX в. : вопросы методологии, истории и теории : дис. ... д-ра философ. наук : 09.00.03 / Владимир Савельевич Дмитриченко ; Киевский ордена Ленина гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1978. – 389 с. – *Максистско-ленинская критика буржуазно-националистической философии М. П. Драгоманова.* – С. 203-204, 207, 211-215, 221-223, 227.
657. **Заверющенко Н. С.** Михайло Драгоманов: газета “Вольное слово” (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Заверющенко Н. С. ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 20 с.
658. **Здорікова Н. В.** Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова : дис. ... канд. філос. наук : 23.00.01 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 131 с.
659. **Иванова Р. П.** Место Михайла Драгоманова в общественно-политическом движении России и Украины во второй половине XIX века : дис. ... канд. ист. наук / Иванова Р. П. ; Киев. гос. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1967. – 210 с.

660. **Катренко А. М.** Діяльність радикалів демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 534 с.
661. **Климчук Л. А.** Педагогічні погляди М. П. Драгоманова : дис. ... канд. пед. наук / Л. А. Климчук ; Інститут педагогіки, АПН України. – К., 1995. – 178 с.
662. **Комзюк Л. Т.** Драгоманівська концепція політичної самостійності України і XX століття : дис. ... канд. юридич. наук. / Л. Т. Комзюк ; Університет внутрішніх справ. – Х., 1998. – 192 с.
663. **Костенко Г. В.** Світогляд та суспільно-політична діяльність Михайла Драгоманова: історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ганна Володимрівна Костренко ; Дніпропетровський нац. у-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 226 с.
664. **Корнійчук Л. Я.** Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. : дис. ... д-ра економ. наук / Л. Я. Корнійчук ; М-во вищої і середньої освіти. Київ. інститут нар. господарства ім. Д. С. Коротченка. – Київ, 1972. – 494 с. – *Громадсько-політичні та економічні погляди М. Драгоманова. – 165-168, 172.*
665. **Круглашов А. М.** Політичні ідеї Михайла Драгоманова : дис. ... д-ра. політ. наук : 23.00.01 / Анатолій Миколайович Круглашов ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – Київ, 2002.
666. **Крук О. А.** Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1996. – 186 с.
667. **Куца О. П.** Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття : дис. ... д-ра. філол. наук : 10.01.01 / О. П. Куца ; Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1995. – 354 с.
668. **Куценко Ю. Ю.** Історіографічний образ Михайла Драгоманова в українській історичній науці / Ю. Ю. Куценко : дис. ... канд. іст. наук. – Херсон, 2005. – 198 с.

669. **Ладига О. І.** Суспільно-політична думка в Російській імперії другої половини ХІХ – на початку ХХ століття. Д. М. Овсяннико-Куликовський : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Олександр Іванович Ладига; Луганський держ. педаг. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2003. – 185 с. – *Трансформація соціалістичних ідей в 70–80-х роках ХІХ ст. та М. Драгоманов.* – С. 46-49, 53, 86, 96, 97, 155-156.
670. **Лисенко О. Я.** Проблема соціального прогресу в філософській і суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ століття : дис. ... д-ра філософ. наук / О. Я. Лисенко ; М-во вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Інститут філософії АН УРСР, Київ 1968. – 520 с. – *Із змісту : Погляди на історичний процес М. Драгоманова.* – С. 228-295, 489.
671. **Лукеренко В. Л.** Філософські погляди М. П. Драгоманова : дис. ... канд. філософ. наук / В. Л. Лукеренко ; АН Української РСР, Ін-т філософії. – Київ, 1963. – 235 с.
672. **Макарова А. О.** Ідея соціальної справедливості в українській філософії другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Алла Олександрівна Макарова ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – 207 с. – *Ідея суспільного розвитку в поглядах М. Драгоманова.* – С. 93-96, 156-157.
673. **Мельник Л. М.** Ідеї національної еліти української політичної думки другої половини ХІХ ст. : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Людмила Миколаївна Мельник ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2007. – 188 с. – *Погляди М. Драгоманова на роль та місце національної еліти у суспільному розвитку.* – С. 6, 11, 17, 21-22, 25, 27, 29-30, 35, 84-98, 107, 117, 142, 171-172.
674. **Метельський Р. Е.** Конституціоналізм Михайла Драгоманова : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Метельський Р. Е. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 1997. – 177 с.

675. **Микитчук Н. М.** Ідея української соборності у творчій спадщині й діяльності М. Драгоманова та І. Франка : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Миколаївна Микитчук; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2006. – 232 с. – *Із змісту : Розробка та поширення ідеї української соборності М. Драгомановим. – С. 59-108; Порівняльний аналіз розробки ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком. – С. 158-172.*
676. **Назаренко Ф. И.** Социально-экономические взгляды М. П. Драгоманова : дис. ... канд. экон. наук. / Назаренко Ф. И. ; Киев. ин-т нар. хоз-ва. – К., 1962. – 158 с.
677. **Наконечний А. Р.** Національна ідея як інтегративний чинник у суспільно-духовному житті України (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) : дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Андрій Романович Наконечний ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 194 с. – *Розвиток національної ідеї у творчості та світогляді М. Драгоманова. – С. 9, 67-70, 94-95, 104, 175-176.*
678. **Палагнюк М. М.** Ідея нації в соціально-філософській думці України останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Михайло Михайлович Палагнюк; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2010. – 165 с. – *Із змісту: Концепція нації в Українському лібералізмі. Згадується М. Драгоманов – С. 52-60.*
679. **Пятківський Р. О.** Проблема суб'єкта історичного процесу в Українській філософії кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть : дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Роман Олександрович Пятківський; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 198 с. – *Погляди М. Драгоманова на суб'єкт історичного процесу. – С. 46, 51, 63-77, 143-145, 147.*
680. **Романишин Д. В.** Ідея суспільного прогресу в українській філософії другої половини ХІХ – початку ХХ століття : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Дмитро Васильович Романишин; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2011. – 168 с. – *Ідея суспільного прогресу в дослідженнях М. Драгоманова. – С. 88-96, 109-110, 120, 124, 149, 151-152.*

681. **Рудакевич О. М.** Концепція культурницького націоналізму в історико-філософській думці : дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Оксана Мирославівна Рудакевич ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 198 с. – *Національно-культурницькі погляди М. Драгоманова.* – С. 11-12, 29, 115-118, 172, 176.
682. **Семчишин В. І.** Інтернаціоналізм в ідеології українських революційних демократів другої половини ХІХ – початку ХХ століття : дис. ... канд. філософ. наук / Володимир Іванович Семчишин ; Львівський орденна Леніна держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1974. – 213 с. – *Оцінка М. Павликом брошури М. Драгоманова “Пропавший час”.* – С. 174-175.
683. **Ситник О. І.** Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Олександр Іванович Ситник ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1996. – 155 с. – *Із змісту: Становлення української ідеї в політичній теорії М. Драгоманова.* – С. 14-51; *Теоретична спадина М. Драгоманова та Д. Донцова в контексті ідеологічного становлення політичних партій і організацій України.* – С. 92-133.
684. **Сич О. І.** Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. І. Сич ; керівник роботи І. І. Дробот ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 248 с. – *Про формування світогляду М. П. Драгоманова.* – С. 63-80, 174-175.
685. **Сокурєнко В. Г.** Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине ХІХ века (М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Терлецький) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. Г. Сокурєнко ; Московський ун-т ім. М. Ломоносова, юридический фак-т. – М., 1967. – 44 с.
686. **Сохацький Б. М.** Проблема соціально-політичних свобод в ідеології революційного демократизму України другої половини ХІХ – початку ХХ століття : дис. ... канд. філософ. наук / Бронислав Миколайович Сохацький ; Львівський орденна Леніна держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1974. – 179 с. – *Критика І. Франком суспільно-державних поглядів М. Драгоманова.* – С. 151.

-
687. **Стельмах С. П.** Політика самодержавія в області народного образования на Україні в 60-90 гг. XIX века : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Киевский государственный университет им. Тараса Шевченка. – К., 1991. – 189 с.
688. **Трубенко Л. Б.** Філософські та соціально-політичні погляди “Громадівців” (історико-філософський аспект): дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Леся Борисівна Трубенко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. – 163 с. – *Філософська та суспільно-політична спадщина М. П. Драгоманова.* – С. 30, 36-38, 47-52, 66-75, 101-103, 105-107, 114-116, 131-133, 139-140, 151-152.
689. **Ушій С. Н.** Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Світлана Несторівна Ушій; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 176 с.

Іменний покажчик

- Александров М. В. 47
Андрієнко П. К. 48-50
Андрусин Б. І. 24-27, 51
Андрусак Т. Г. 3, 10, 41, 52-56, 651
Андрущенко В. П. 7, 13, 19, 24-28, 57-69, 115, 187, 283, 454, 455, 527, 546, 590, 591, 593, 594, 598, 599, 606, 607
Антонець М. Я. 70
Антонович В. (283)
Арсенич П. 71
Артюх В. О. 563
Афанасенко В. С. 246
Баган О. 72
Бакай О. В. 73
Бакунін М. А. (22)
Балака І. 74
Бартошко С. 75
Батаєва К. 76
Беззуб Ю. В. 259
Безкоровайна О. 77
Безродний Є. Ф. 78
Бердяев М. (127)
Бернштейн М. Д. 79
Бех В. П. 24-28
Бжеський Р. 80
Бистрицький Є. 585
Бичаров М. Д. 81
Бичко А. К. 82
Бичко А. Н. 242, 243
Бичко І. В. 82, 595
Білан Т. О. 83, 653
Білецький Л. 84
Білецький О. И. 85
Білодід Ю. М. 86
Білокінь С. 87
Бичук І. О. 652
Босчко Р. 88
Бойко І. М. 529
Бойко М. П. 89
Бойко Ю. 90
Бойченко І. В. 591, 599
Болгар О. 91
Болгарський А. 187
Болдирев О. В. 654
Болебрух А. Г. 92
Болотова Г. 2
Бондар С. В. 237, 238
Борисенко В. Й. 93
Борисюк Т. 32
Борковський Р. 94
Боровик М. А. 95
Брагінець А. С. 96
Брегеда А. Ю. 432
Булан А. П. 98, 512
Бурий А. 240
Буслинський В. А. 99
Бутич І. 2
Бутченко Т. І. 100
Вакарчук І. 20
Вандышев В. Н. 101
Варварцев М. 102
Василенко Н. 103
Васянович Г. 104
Вдовиченко Г. В. 237
Верба І. В. 315
Вернадський В. (47, 157)
Висоцький А. В. 105, 454
Вільчинський Ю. М. 106, 107, 485
Вовк Л. П. 108
Возняк М. 109-112
Возняк С. М. 113, 114
Волинка Г. І. 24-28, 115-118, 120, 187, 251, 454, 578
Волович В. І. 246

- Володин А. И. 568
Воронкова В. 119
Встухів М. 121
Вусатюк О. В. 590
Гаврилів Н. 123
Гаєвська Л. 124, 125, 645
Галущинський М. 126
Гансова Е. А. 127
Герасим'як І. Г. 529
Герасимчук А. А. 128, 129
Гермайзе О. 130
Герцен О. І. (221)
Гирич І. Б. 131
Гнатюк В. 16
Голобородько Я. 132
Головаха І. П. 215
Голянич М. 114
Гомотюк О. Є. 133-135
Гончарук Г. У. 565
Горбатенко В. П. 454
Горбач Н. 136-138
Горбенко С. С. 139
Горлач М. І. 434
Горлач Н. И. 218, 246, 527
Горленко В. В. 140
Горовий Б. 141
Горський В. С. 81, 142-146
Горький В. 609
Грабова Н. 2
Грабович Г. 147, 148
Гревс И. М. 40, 423
Григор'єв В. Й. 149
Гринів О. 150
Гриценко І. С. 1, 9, 151, 152
Грінченко Б. 8, 18
Грушевський М. 153, 154, (448,600)
Губерський Л. В. 66, 589, 593, 594, 597, 599
Гунчак Т. 33, 567
Гураль П. 155
Гуренко М. М. 156
Гусєв В. І. 120
Данилевський Н. Я. (494)
Даниленко В. 157
Даниленко В. І. 596
Данильян О. Г. 158, 159, 600
Данков Е. 160
Дашкевич Я. Р. 161-163
Дей О. І. 1, 2, 9, 21, 43, 45,
Дем'яненко Н. М. 166, 187
Дем'янівська Л. С. 612
Денискіна Г. 164
Денисюк І. 165
Депенчук Л. П. 167, 529
Деркач В. В. 655
Дзьобань О. П. 159
Диденко В. Ф. 589
Діптан І. 168
Дмитренко П. В. 454, 455
Дмитриченко В. С. 169-172, 656
Добровольський Л. 173
Довбищенко Я. Є. 174
Довбня В. 175
Довгич В. А. 176-178
Донцов Д. (89, 94), 179, (265, 345, 346, 510), 511, (615, 683)
Дорошенко В. 180
Дорошенко І. 87
Дорошкевич О. 181
Драгоманов С. 182, 183
Драгоманова-Шишманова Л. 184
Дробот І. 185, 187, 454
Дроздова Г. Л. 186
Дубина М. І. 188
Дубина С. В. 189
Дубінін В. В. 190
Дунай П. 191
Евграфов В. Е. 217
Екельчик С. 195
Ефремов С. 193, 194
Євдокименко В. Ю. 484, 609
Єкельчик С. О. 529
Ємельяненко Г. Г. 202
Єфремов С. (344)
Жадько В. О. 187, 196-198
Желябов І. А. (568)

- Животко А. 199
Жмир В. 200
Жуковський А. 8, 18
Журба М. А. 60
Забужко О. С. 203-205
Заверющенко Н. 206, 207, 657
Заглада О. А. 592, 649
Заїченко Г. А. 596
Закович М. М. 187, 208, 454, 540
Засенко О. Є. 2, 87
Заславський Д. 85, 209, 210
Захара І. С. 211
Захарова І. В. 504, 645
Здорікова Н. В. 212, 213, 658
Земський Ю. С. 647
Зібер М. І. (435, 544)
Злупко С. 214
Иваньо И. 215
Йосипенко С. 250
Іванова Л. Г. 219, 220
Іванова Р. 221-223, 659
Іванченко Р. П. 224-232
Ігнат'єва А. 233, 234
Ідзьо В. 187, 236
Ісаєвич Я. 20
Іщенко Ю. А. 529
Казева О. 251, 252
Калінін Ю. А. 540
Кальний І. І. 596
Карабанов М. М. 253
Карамзіна М. 254
Карась А. 255
Карпенко М. 256
Катренко А. М. 257-259, 660
Качуровський М. О. 260
Кашуба М. В. 32, 239
Кириленко Н. М. 261
Кирилюк Є. 609
Кислинська І. 387
Кислюк К. В. 146, 262
Кірієнко О. 387
Кістяковський Б. А. 5, 40, 263, 264, 371
Климчик О. О. 460
Климчук Л. А. 661
Ключніков В. П. 601
Коберський К. (625)
Ковальчук І. 265
Ковальчук К. Г. 78
Ковриженко О. 266
Козак І. Й. 267-269
Колодний А. М. 270, 483, 529, 540
Коляда І. А. 271-273
Комариця М. 274
Комзюк В.Т. 275
Комзюк Л. Т. 275, 662
Комзюк О. Л. 275
Конверський А. Є. 277
Коновальчук В. М. 278
Кононов І. Ф. 279
Копержинський К. 280
Копилов А. О. 281
Корнійчук Л. Я. 664
Коротич Г. В. 282
Короткий В. А. 1, 9, 151, 283
Косенко Ю. 33, 542
Костенко Г. В. 284, 285, 663
Костомаров М. (36, 272)
Костюк Є. 387
Коцур А. П. 286-288
Крамлюк П. М. 529
Краснянська Н. Д. 289
Кремень В. Г. 218, 246, 290, 434
Крива Т. 291, 292
Кривда Н. Ю. 237
Крижанівський В. П. 562
Круглашов А. М. 293-314, 665
Крук О. А. 315-317, 666
Куліш (128, 354, 560)
Кульчицький Б. В. 337
Купницький Б. 318
Курас І. Ф. 53, 473
Куриленко О. В. 319
Куца М. 320, 321, 667
Куценко Ю. Ю. 668
Кънев П. 11
Лагодзінський В. В. 322

- Ладига О. І. 324, 669
Лаппо І. 325
Левенець Ю. 326, 524, 562
Левин Ш. М. 327
Левинська І. 187
Левинський В. 328
Левківський М. В. 329-331
Ленін В. І. (488)
Ленчик А. 332
Лиман Л. 333
Линецький С. В. 590
Липа Ю. (94, 615)
Липинський В. (94, 318), 476, (615)
Лисенко О. І. 338
Лисенко О. Я. 2, 670
Лисий В. П. 339-340
Лисяк-Рудницький І. П. 168, 334, 335
Литвин В. 341
Литвин О. М. 342, 343
Литвинов В. 33, 609
Ліницький П. (392, 540)
Ліпницька І. 344
Лісовий В. С. 345-347, 529
Лобовик Б. О. 483
Лобода В. В. (435)
Лобода М. І. 348-349
Логвиненко О. 350
Лозинський М. 351, 352
Лотоцький О. 353-355
Лук М. І. 167, 356, 357, 529
Лук'яненко І. М. 361
Лукеренко В. Л. 358-360, 671
Лутай В. С. 454
Луценко А. 362
Луцзяк В. 363
Люлькава О. М. 506
Люта Л. 387
Ляфонтен (36)
Ляхевич С. Б. 364, 365
Магеря О. П. 454, 540
Мазепа В. І. 366
Макарова А. О. 367, 672
Максимович М. А. (34, 256)
Маленюк В. 368-370
Манзенко П. Т. 371
Мармазова О. І. 372
Масний О. С. 78
Матюшко Б. К. 454
Мацько В. П. 373
Мацько Л. І. 24-28, 374
Мащенко С. Т. 375
Мелещенко Т. В. 376
Мельник Л. Г. 377
Мельник Л. М. 378-379, 673
Метельський Р. Е. 674
Микитчук Н. М. 380-384, 675
Микитюк О. М. 331
Мисик І. Г. 385
Мисюра Ф. А. 386
Михальченко М. 66, 68, 69, 192, 454
Мицюк О. 388
Мірчук П. 389
Міщук Р. С. 23, 43, 45, 645
Множинська Р. В. 390
Мовчан В. С. 391
Мозгова Н. Г. 187, 392-394, 454, 580
Мойсієнко В. М. 395
Молчанов М. О. 396
Мороз О. 397
Морозов М. Н. 398
Москаленко А. 75
Москаленко Ю. 114
Мудрак В. 187, 399-400, 455
Муравицька М. 401, 402
Мухин М. 403-405
Мухомор Л. М. 406
Мысык І. Г. 631
Надольний І. Ф. 591, 593, 594, 601
Назаренко Ф. І. 408, 676
Наконечний А. Р. 409, 677
Натаров О. О. 411, 412
Наумовська О. В. 413-415
Невінчана І. 416

- Немчинов І. Г. 417
Николаєнко С. М. 434
Ніколаєнко Я. 418
Нічик В. М. 604
Тофтул М. Г. 592
Новакова Н. О. 419
Новиченко Л. М. 420, 645
Новодворський І. 421
Обушний М. 422
Овсянико-Куліковський Д. М. (324), 424
Огородник В. В. 249
Огородник І. В. 120, 238, 249, 422, 425-427, 589
Огородник О. О. 589
Одарченко П. 428
Олешко А. П. 429
Онацький О. 430
Оршая Я. 431
Осічнюк Ю. В. 595
Острянин Д. Х. 202, 410, 435
Охримович Ю. 436-437
Павлик М. 4, 16, 30, 35, 36, 37, 438-441
Падалка В. 387
Падалка О. С. 28, 443-445
Палагнюк М. М. 446, 447, 679
Паньківський К. (17)
Панько Т. І. 448, 449, 645
Пасеченко Г. 450
Пашук А. И. 451-453
Персов М. С. 216
Петлюра С. 456-460
Петрущенко В. Л. 461, 470
Пирогов М. І. (393, 394)
Плющ М. 462
Побірченко Н. С. 463, 464
Погребенник В. Ф. 24-28, 62, 67, 187
Подолінський С. А. (452, 685)
Подольська Є. А. 465, 466
Подольська Т. В. 466
Полетаєв Г. 387, 467
Посельський В. 469
Потебня О. О. (435, 482, 508)
Потильчак Б. 387
Потильчак О. В. 387
Присухін С. І. 471
Причепій Є. М. 472
Прокопенко І. 474
Пронюк Є. В. 475
Проценко О. 476
Прыжов І. Г. (23)
Пушкар К. 15
Пшеничнюк В. О. 477, 478
Пятківський Р. О. 479, 679
Радько П. Г. 253, 480, 481
Рацул О. А. 482
Рибачук М. Ф. 454
Римаренко Ю. І. 507
Романишин Д. В. 486, 487, 680
Романченко І. 85, 210, 488-491
Рошкулець Р. Г. 630
Рубан А. О. 492
Рудакевич О. М. 493, 681
Руденко Ю. 64
Рудченко-Білик І. Я. (353)
Рудько М. 172
Руннев М. А. 494
Русин М. Ю. 238, 242, 243, 589
Рыбалко В. К. 218
Рябчун М. 495
Сабадуха В. О. 496
Савельєв В. П. 497
Савенок К. І. 562
Сагатовський В. М. 596
Садловський Р. І. 498
Салтовський О. І. 499
Самарцев І. Г. 562
Саничич Г. 509
Сарбей В. Г. 87, 501-504, 645
Світленко С. І. 505
Світловський О. Т. 506
Сележан Й. Ю. 508
Семків О. І. 41, 468
Семчишин В. І. 682
Симоненко О. П. 540

- Ситник О. І. 98, 510-512, 683
Ситник О. М. 513-514
Сич О. І. 515, 684
Сіткар В. 455
Скакун О. Ф. 516, 517
Скирда Т. І. 202
Сковорода Г. (573)
Скотний В. 192
Скрипка П. І. 99
Слесаренко О. О. 518
Сліпушко О. 33, 542
Сморж Л. О. 520
Сокурєнко В. 521-523, 685
Солдатенко В. Ф. 524, 562
Сольчаник Р. 567
Сосновчик В. 525
Сохань П. С. 526
Сохацький Б. М. 686
Сошніков А. О. 530
Ставнюк В. В. 531
Стасов В. (36)
Стахів М. 532, 533
Стебун І. І. 534
Стельмах С. П. 687
Степович А. 535
Стешенко І. 536
Сторчак А. І. 537
Стронін О. І. (435)
Струве П. 538
Студинський К. 539
Сушко О. О. 387
Табачковський В. Г. 82, 595
Такчов П. М. (568)
Тараненко В. М. 158
Тарасенко М. Ф. 242, 243
Тарасова Н. І. 454
Тацит П. К. (7)
Телегуз І. О. 541
Тимошенко З. І. 129
Тимошенко О. 187
Тимошик М. С. 243
Тихолоз Б. 543
Ткаченко М. М. 544
Ткачук Л. П. 545
Ткачук М. Л. 604
Толстоухов А. В. 7, 13, 19, 546
Томашевський С. 547-549
Томенко М. В. 1, 9, 151, 550
Третьякова А. 551-553
Троценко М. Д. 554
Трубенко Л. Б. 555-558, 688
Тупчанський П. Л. 559
Турко О. В. 630
Тютюнник О. 560
Українка Л. (477)
Ушій С. Н. 569-572, 689
Ушкалов Л. 573
Фартушний А. А. 575
Феденко Л. 576
Федів Ю. О. 120, 540, 578-580
Федченко П. 18, 581-584
Філіпович Л. О. 270, 483, 529, 586, 587
Франко І. (20, 47, 72, 97, 123, 195, 261, 272, 319, 332, 361, 366, 381, 382, 397, 455, 477, 509, 529, 533, 534, 543, 600), 608-610,(686)
Фуркало В. І. 611
Хабатюк І. Ю. 612
Хаясана Н. 613
Хвильовий М. (279)
Хорковський Р. 615
Хорунжий Ю. 616, 617
Хримли А. Н. 618
Хропко В. М. 619
Цегельський Л. 620
Цендер Т. В. 621
Циганенко Ю. 622
Чабан Г. 609
Чеботок Н. В. 623
Чекаль Л. А. 472
Чернихівський Г. І. 624
Чернишевський Н. Г. (451)
Черній А. М. 472
Черушева Г. Б. 601
Чехович К. 625, 626

-
- Чижевський Д. 627
Чикаленко Є. 628
Чорна Л. В. 629
Чорний І. П. 630
Чубинський П. (36)
Чунаєва А. А. 631
Шандра В. С. 632
Шаповал М. 633-636
Шаров І. Ф. 637
Шахматов Б. М. 568
Шевцова Є. В. 638, 454
Шевченко В. 639
Шевченко О. 387
Шевченко Т. Г. (128, 179, 320, 357, 420)
Шинкарук В. И. 241, 585, 588, 605
- Шип Н. А. 640
Шишманов І. 642
Шишов І. 643
Шляхов Б. М. 644
Шпак В. 641
Шудря М. 646
Шуляк Ю. 647
Шульгін О. 648
Шульженко М. М. (173)
Щерба С. П. 592, 649
Ющук І. П. 230
Якимович Б. 20
Ярошовець В. І. 244, 245
Яцюк М. В. 650

ЗМІСТ

Андрущенко В. П.

**Михайло Драгоманов в освітянському просторі
України і Європи: історія і сучасність.
Філософський аспект 5**

Мозгова Н. Г.

**Життєвий світогляд Михайла Драгоманова
(Драгоманов і Пирогов: зустріч століття) 24**

ТВОРИ М. П. ДРАГОМАНОВА..... 36

КОМЕНТУЮЧІ МАТЕРІАЛИ 45

ДИСЕРТАЦІЇ 124

Іменний покажчик..... 131

Інформаційне видання

ДРАГОМАНОВ-ФІЛОСОФ

Бібліографічний покажчик

- Відповідальна за випуск* – Савенкова Людмила Василівна, к.п.н.,
заслужений діяч культури України,
професор
- Укладач* – Тарасова Наталія Іванівна
- Бібліографічний редактор* – Шаленко Галина Іванівна
- Науковий редактор* – Левченко Юрій Іванович, к.іст. н.,
доктор філософії
- Комп'ютерне складання* –
- Технічний редактор* – Т. С. Меркулова.
- Оригінал—макет* – Т. М. Ветраченко.

Підписано до друку 2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. аркушів 8,69. Облік видав арк. 5,98.
Віддруковано з оригіналів

Видавництво
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002
(044) 239-30-26